

А.І. ЗЯКУН

**Навчальна література з історії
кінця 80-90-их рр. ХХ ст.:
історіографічний аналіз**

Монографія

Суми
ВП «Мрія-1» ТОВ
2011

УДК 930.1 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63
3 99

*Друкується за рекомендацією вченої ради ДВНЗ «Українська академія
банківської справи Національного банку України»
(протокол № 6 від 28 березня 2011 року).*

Рецензенти:

*Я. С. Калакура, доктор історичних наук, професор;
Б. І. Корольов, доктор історичних наук, професор;
Ю. Г. Осадчий, доктор історичних наук, професор.*

Зякун А. І.

3 99 Навчальна література з історії кінця 80-90-их рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз. – Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2011. - 156 с.
ISBN 978-966-566-503-8

Монографія присвячена малорозробленій в історичній науці проблемі - історіографічному аналізу навчальної літератури з історії. В сучасних умовах навчальна література з історії є важливим компонентом історичної науки, бо є своєрідним індикатором її основних здобутків та розвитку. Цей факт дозволив автору простежити зміни в методології, змісті та структурі навчальних посібників з історії, що видавалися в 90-х рр. ХХ ст.; обґрунтувати періодизацію основних етапів створення в Україні національних підручників і посібників з історії для середньої і вищої освіти; розкрити значення історичної навчальної літератури для розвитку історичної науки.

Книга розрахована на наукових працівників, студентів, викладачів, учителів, усіх хто цікавиться даним питанням.

**УДК 930.1 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63**

ISBN 978-966-566-503-8

©Зякун А.І., 2011
©ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2011

ВСТУП

У сучасній Україні все частіше провідну роль у формуванні суспільної історичної свідомості політичні діячі та науковці покладають на навчальну літературу. Навчальна література з історії набула практичної важливості і стала об'єктом окремого дослідження в історичній науці. Але в 90-ті роки ХХ ст. цей напрямок лише формувався і був мало розроблений науковцями. У перші роки відновлення незалежності в українській історичній науці проявилось протиріччя, яке полягало у невідповідності стану історичної науки та освіти потребам суспільного розвитку. Це протиріччя було наслідком багаторічного панування в радянській історичній науці надмірної ідеологізації. Всеохоплюючий контроль, який був встановлений над усіма сферами життя радянського суспільства особливо гостро відчували історики. Партійний диктат адміністративно-командної системи, жорстка централізація наукових досліджень, перманентне конструювання образу ворога, зосередження уваги істориків в основному на вивченні радянського часу, класовий підхід і штучна деперсоналізація історії - все це призвело до того, що історична наука в радянські часи набула не наукового, а ідеологічного характеру.

Такий стан речей позначився і на змісті навчальної літератури з історії. У всіх регіонах Радянського Союзу використовувалися уніфіковані за змістом підручники (по одному з кожної дисципліни для кожної ланки освіти). Вони створювалися у Москві, їх зміст, висновки погоджувалися на вищому рівні (у відділі науки ЦК КПРС). Такі підручники перевидавалися кожного року з незначними змінами. Виняток становили підручники з історії Української РСР для шкіл, які писалися у Києві (вони використовувалися як додаткові до курсу історії СРСР, оскільки окремого курсу історії України не було).

Починаючи з 1962 р., в Україні було два підручники з історії Української РСР: для 7-8 та 9-10 класів середньої школи (автори: В. Дядиченко, Ф. Спицький). Перший із них із 1962 по 1975 рр. витримав 9 видань, другий із 1969 по 1974 рр. - вісім видань. Щоправда, існували два додаткові посібники - книга для читання та хрестоматія.

Але справа не лише в незначній кількості назв підручників з історії України в той час. Теоретичний монізм в межах марксизму-ленінізму, ідеологічно обумовлений класовий підхід до відбору фактичного матеріалу, уніфікованість в оцінках історичних явищ, подій та окремих фактів призвели до грубих порушень принципів науковості, об'єктивності, історизму у викладанні матеріалу в підручниках. Цілі пласти з історії були вилучені з підручників, багато подій замовчувалося або фальсифікувалося. Можна погодитись з оцінкою підручників з історії України того часу, яку дав історик С. Білокінь: “Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, щоб нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися” [10].

Не кращим було становище з підручниками історії у вищій школі. Навчальна література із загальнообов'язкового у вузах курсу “Історії КНРС” довгий час створювалася лише у Москві. Власне кажучи, це були не підручники, а книги, розраховані на всі верстви населення. Навчальна література на місцях видавалася спеціалізованими видавництвами лише із спецкурсів.

Перші позитивні зрушення в радянській історичній науці з'являлися лише в середині 80-х років із початком політики гласності, проголошеної М. Горбачовим у ході “перебудови”. У листопаді 1986 р. на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, на якій з промовою виступав М. Горбачов, вперше офіційно була визнана наявність “білих плям» в історії, засуджений схематизм і догматизм, сухість і невиразність основних підручників із суспільних наук, в т.ч. з історії, поставлено завдання створення принципово нових підручників [67, с.6-12, 23-37, 256-260]. У країні почався процес інтенсивного оновлення історичних знань. У Москві, Ленінграді з 1986 р. почали з'являтися численні публікації, присвячені “білим плямам” в історії. В Україні цей процес розгорнувся на кілька років пізніше - з кінця 80-х років. З 1989 - 1990 рр. почали з'являтися нові посібники з деяких історичних дисциплін. Спочатку вони були нечисленними за назвою, а за змістом продовжували ще тяжіти до старих часів. Наприклад, у перших посібниках з історії України, що вийшли в той час, українська історія продовжувала розглядатися як складова частина російської історії [247].

Але поступово картина змінювалася. Зі зняттям заборон на створення навчальної літератури лавиноподібно почала зростати кількість виданих підручників та посібників з історії для всіх ланок освіти (див. додаток). Всього за 1989-2000 рр. в Україні було видано 1136 назв навчальної літератури з історії [161].

Підручники з історії для шкіл України почали писатися не в Москві, а в містах України. Колективи вчених та окремі педагоги започаткували підручники та посібники з історії України, в яких робилися спроби з нових національних позицій осмислити події вітчизняної історії. Особливо активно ця робота розгорнулася після проголошення Україною незалежності. Створення справді національної початкової, середньої та вищої школи гостро поставило питання про забезпечення системи освіти якісними підручниками, насамперед з історії України, яка стала обов'язковою дисципліною у середній та вищій школі. Сьогодні ми вже можемо стверджувати, що на початку 90-х років ХХ ст. в Україні розпочалася реформа підручника історії.

Саме ця самовіддана праця істориків у створенні нового покоління підручників і сама навчальна література з історії й стали об'єктом дослідження даної монографії. Адже підручники та посібники з історії є важливим компонентом історичної науки, який до того ж відіграє велику роль в умовах трансформації суспільства. М. Телеус та Ю. Шаповал висловили цікаву, на наш погляд, думку про своєрідну роль підручників з історії в умовах докорінної зміни в суспільстві системи цінностей: вони “стають ареною для спроб різноманітних соціальних сил “погодити” між собою нові суспільні правила, спроби бачення та оцінки, тлумачення та визначення” [252, с.5]. Це обумовлює необхідність звернення істориків до критичного історіографічного аналізу навчальної літератури з історії.

У кінці 90-х років історіографії навчальної літератури з історії була присвячена невелика кількість публікацій, причому більшість з них цієї проблеми торкалися опосередковано. Наприклад, докторська дисертація та монографія по ній О. Пометун були присвячені педагогічним проблемам розвитку шкільної освіти в Україні в ХХ ст. В останньому розділі монографії О. Пометун висвітлюються деякі проблеми становлення нової системи шкільної історичної освіти в кінці 80-х - на початку 90-х років [188]. Окремі проблеми сучасної історичної освіти характеризувалися і в монографії С. Нікітчиної

[165]. Але проблеми створення нового покоління підручників у вже названих працях не знайшли відображення.

Для аналізу навчальної літератури певну цінність мали праці, присвячені дослідженню змін, що сталися в сфері вищої освіти. Так Л. Герасіна та О. Навроцький проаналізували в своїх монографіях зміну парадигми вищої освіти під впливом зміни типу культурно-історичного успадкування системи знань [42; 160].

Група вчених (А. Погрібний, А. Алексюк, О. Вишневський, В. Майборода та інші) з метою впровадження в життя найневідкладніших завдань реформування освіти обґрунтувала в колективній монографії кілька новаторських педагогічних концепцій, які, на погляд авторів, доцільно було реалізувати в системі освіти [115]. Але їхні рекомендації щодо підручників та посібників з історії обмежилися порадами про необхідність ліквідації в першу чергу перекручень, які ще збереглися в історичній науці [115, с.76].

Для усвідомлення нових підходів до підручникотворення в умовах трансформації суспільства принципового значення набули праці, присвячені теоретичним проблемам підручника. Серед цієї групи праць слід відзначити збірник статей, підготовлений співробітниками Академії педагогічних наук України [206, с.111-113, 116-126, 131]. П'ять статей у збірнику (автори В. Комаров, Л. Пироженко, П. Мороз, Т. Чубукова, І. Коляда) були присвячені методичним та методологічним проблемам підручника з історії. Особливо слід відзначити статтю Л. Пироженка, в якій була зроблена спроба обґрунтувати принципи деполітизації, науковості, гуманітаризації, цілісності, на яких, на думку автора, слід будувати підручники з історії [182, с.118].

Для історіографічного аналізу навчальної літератури великого значення має оцінка нових посібників, підручників відомими вченими, педагогами з точки зору їх змісту, дотримання авторами принципів науковості, об'єктивності, історизму. Певний інтерес з цієї точки зору мали відгуки на появу нових посібників тих, кому доводилося з ними працювати - вчителів, педагогів вищої школи. Наприклад, вчитель А. Резник звернув увагу на відсутність у підручниках деяких важливих даних, дат, наявність у них фактичних помилок [225, с.74-77].

Активізації історіографічних досліджень у галузі навчальної літератури сприяло започаткування Інститутом міжнародних досліджень підручників ім. Г. Еккера (ФРГ) за сприяння фонду

Фольксваген наукового проекту “Підручник з історії і соціології в країнах СНД у полі напруги між національним самоутвердженням та міжнародною орієнтацією”. Проект передбачав реалізацію таких цілей:

- підтримання ініціатив щодо запровадження в науковий обіг у країнах СНД, в першу чергу в Україні, сучасної історичної дидактики;
- науковий аналіз змісту підручників;
- залучення авторів підручників у країнах СНД до міжнародної наукової дискусії;
- обмін творчими ідеями шляхом практичного аналізу підручників;
- витіснення або усунення “образів ворога” та стереотипів із шкільних підручників;
- запровадження культури критичного аналізу підручників із залученням громадськості [266, с.4-5].

Першим підсумком виконання проекту, до якого були залучені фахівці з України, стало проведення міжнародної наукової конференції та випуск першого в українській історіографії збірника статей, спеціально присвяченого українській історичній дидактиці. Роздуми, дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі історичної дидактики стали цінним джерелом вивчення сучасних проблем підручникотворення в галузі історії [266] .

Досліджуючи історіографічні аспекти навчальної літератури з історії, не можна обмежуватися характеристикою праць, безпосередньо присвячених підручникам та посібникам, тобто практичній історіографії. Варто звернути увагу і на праці з проблемної історіографії, оскільки саме в них вченими зроблена спроба проаналізувати зміни в інтерпретації багатьох історичних подій та явищ, що мають принципове значення для авторів навчальної літератури з історії.

Національне відродження сприяло активізації історіографічних досліджень в Україні, насамперед з вітчизняної історії, причому більшість праць присвячувалася історіографічним проблемам історії України XVIII - XX ст. [71; 123; 246]. Були зроблені перші кроки щодо історіографічної оцінки періоду після проголошення незалежності України [53, с.4-12]. З’явилися посібники з історіографії, в яких переосмислювалася з сучасних позицій історіографічна спадщина України в цілому [50; 121-122].

У 90-х роках історики повернулися до об'єктивної неупередженої оцінки спадщини української історичної науки кінця ХІХ - початку ХХ століть. З'явилися праці, присвячені творчому доробку видатних українських істориків ХІХ-ХХ ст. В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Лазаревського, М. Костомарова та ін. У центрі уваги істориків опинилася постать творця концепції української національної історії М. Грушевського, творчій спадщині якого була присвячена велика кількість наукових праць [49; 51].

Слабка розробленість історіографічної проблематики навчальної літератури з історії в монографічній літературі в певній мірі компенсувалася активною розробкою цих проблем в матеріалах наукових конференцій.

У вересні 1990 р. у Славсько був проведений “круглий стіл” вітчизняних та зарубіжних істориків з актуальних проблем історії України [204]. Учасники “круглого столу” обговорили стан вивчення таких проблем: “Київська Русь”, “Історія середньовічної культури України”, “Релігійне життя в Україні”, “Історія козаччини”, “Історія України нової доби”, “Суспільно-політичний рух в Україні ХІХ ст.”, “Україна і Схід”. І хоча стан навчальної літератури з історії безпосередньо не обговорювався, матеріали “круглого столу” мали принципово важливе значення для створення нового покоління підручників. Це пояснюється двома обставинами. По-перше, дискусія дозволила уточнити позиції відомих в Україні істориків із найактуальніших проблем вітчизняної історії. По-друге, в дискусії взяли участь зарубіжні автори відомих в Україні підручників (О. Субтельний - Торонто, А. Жуковський - Сарсель та ін.). Міністерство освіти України рекомендувало книги цих авторів для використання у середній та вищій школі країни. Разом із ними в обговоренні взяли участь вітчизняні історики А. Бойко (Київ), Я. Грицак (Львів), Г. Швидько (Дніпропетровськ) та ін), які в той час працювали над створенням підручників з історії України.

Надзвичайно повчальною для осмислювання процесів, що проходили в історичній освіті та науці, була Всеукраїнська наукова конференція “Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи” (Харків, листопад 1995 р.) [106]. Її учасники основну увагу звернули на характерні риси та особливості зміни методологічної парадигми у розвитку історичної науки в 90-і роки, запропонували власні підходи до аналізу історії, особливо вітчизняної.

Велику увагу проблемам методології та історіографії історичної науки в умовах її кризи було приділено на IV Міжнародному конгресі українців (Одеса, серпень 1999 р., виступили З. Когут, О. Реєнт, Л. Таран, І. Колесник та ін.) [279].

Проблеми історичної освіти зайняли помітне місце в наукових конференціях, присвячених М. Грушевському в зв'язку з ювілейними датами у його житті та діяльності (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). У виступах істориків І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Н. Яковенко були порушені важливі проблеми методології історичного пізнання, співвідношення традицій та модерних підходів до вивчення вітчизняної історії, проаналізовані шляхи розвитку історичної науки й освіти в сучасних умовах [157].

Проблеми історичної освіти та підручникотворення розглядалися на кількох наукових конференціях та семінарах працівників освіти.

Рада Європи та Міністерство освіти України у листопаді 1996 р. провели в Дніпропетровську інформаційний міжнародний семінар на тему: "Викладання історії ХХ ст. на прикладі України та інших європейських країн". У виступах відомих істориків України С. Кульчицького, А. Болебруха, О. Удода, Г. Швидько та інших були порушені невирішені проблеми історичної освіти: про межі плюралізму, про державні стандарти в історичній освіті, про доцільність уніфікації змісту навчального процесу та змісту підручників тощо [25]. На жаль, єдиних підходів із цих проблем виробити на семінарі не вдалося. Якщо деякі учасники висловлювалися за практично необмежений плюралізм навчальних програм та підручників, то більшість підтримала ідею централізованої уніфікації змісту навчально-виховного процесу з історії [25, с.107].

На всеукраїнській науково-практичній конференції "Трансформація гуманітарної освіти" (Ужгород, травень 1998 р.) були проаналізовані основні тенденції змін у гуманітарній освіті, в т.ч. історичній, за перші роки незалежності України. У доповідях та виступах В. Андрущенко, Г. Павленка, В. Романцова, О. Шеремета, І. Мандрик, В. Задорожного були розглянуті проблеми історичної освіти та її місце в системі гуманітарної освіти України [62].

Велику роль у формуванні нової концепції історичної освіти та її реалізації у підручниках з історії відіграла німецько-

українська конференція по шкільних підручниках “Особистість та суспільство як проблема нової й новітньої історії: Спірні питання та їх висвітлення в підручниках з історії та соціології” (Київ, грудень 1998 р.). Матеріали конференції [266] стали першою спробою критичної оцінки того, що було зроблено для становлення нового покоління підручників, заснованих на нових методологічних засадах. Використовуючи сучасні аксіологічні підходи до оцінки навчальної літератури, учасники конференції критично оглянули зроблене за перші роки незалежності України. Поруч із першими успіхами відмічалися типові недоліки та прорахунки - суб’єктивізм, упередженість, вибірковість у доборі фактичного матеріалу, що дає звужену історичну картину.

Таким чином, аналіз наукової літератури з історіографії навчальної літератури свідчить про недостатню розробку науковцями на той час багатьох аспектів проблеми. Це стосується, насамперед, еволюції методологічних засад у навчальній літературі, змін у змісті історичної освіти та шляхів їх практичної реалізації в підручниках та посібниках, кліометричної оцінки навчальної літератури по різних параметрах тощо.

Слабка розробленість проблем історіографії навчальної літератури при зростаючій ролі цієї літератури у формуванні сучасного фахівця, в патріотичному вихованні молоді й обумовила звернення автора до дослідження навчальної літератури як історіографічного джерела.

Тому об’єктом монографічного дослідження стала практична історіографія, тобто історіографія окремого напрямку, зокрема навчальної літератури з історії. Оскільки в монографії аналізується стан вивчення в історичній науці конкретних проблем крізь призму їх реалізації в навчальній літературі, то в роботі використані також елементи проблемної історіографії. Історіографічний процес при аналізі навчальної літератури розглядався на рівні запровадження сучасних концептуальних підходів та здобутків теоретичної історіографії.

Предметом монографічного дослідження стала навчальна література з історії, видана в Україні за останнє десятиріччя ХХ ст. У зв’язку із створенням істориками в 1989-2000 рр. значної кількості навчальної літератури відбір конкретних праць для аналізу проводився з врахуванням внеску їх авторів у розробку нового змісту історичної освіти та їх ролі в обґрунтуванні концептуальних засад сучасної історичної науки.

Хронологічно праця охоплює період з 1989 по 2000 рр. включно. Бо саме тоді відбулися найбільш радикальні зміни у викладанні історичних дисциплін: склалася нова структура історичної освіти, визначився зміст кожної історичної дисципліни, який був реалізований у підручниках та посібниках для різних ланок освіти й самоосвіти.

У монографії на основі історіографічного аналізу навчальної літератури з історії, виданої в Україні в 1989-2000 рр., було:

- проведено кліометричний аналіз навчальної літератури з історії;
- визначено основні етапи створення в Україні нового покоління навчальної літератури з історії для середньої та вищої освіти;
- доведено хибність методологічних та теоретичних підходів, що панували в радянській історіографії, які негативно відбилися на змісті навчальної літератури;
- розкрито складність та суперечливість процесу подолання стереотипів минулого та утвердження нових концептуальних підходів;
- оцінено внесок авторів нових підручників та посібників з історії в розробку проблем методології історичної науки;
- прослідковано зміни в структурі й змісті історичних знань, які були реалізовані в навчальній літературі;
- окреслено актуальні проблеми подальшого розвитку українського історичного підручницознавства.

Наукова новизна монографії полягає у визначенні нового статусу навчальної літератури - як історіографічного джерела. А кліометричний аналіз виданої в 90-ті роки ХХ ст. навчальної літератури з історії знайшов своє відображення у бібліографічному покажчику [161], який дає уявлення про стан видання навчальної літератури з історії в 1989-2000 рр. і включає 1136 назв.

РОЗДІЛ 1. Методологічні засади навчальної літератури з історії як історіографічного джерела

1.1. Еволюція методологічних засад у вітчизняній історичній науці та її вплив на навчальну літературу.

Важливою передумовою історіографічного дослідження навчальної літератури з історії є аналіз методологічних засад історичної науки, керуючись якими історик створює свої праці. В історичній науці методологія виступає як багатозначне поняття. На це вказують погляди науковців, що в різні часи досліджували поняття “методологія історії”. З одного боку, методологія характеризується як сукупність методів або вчення про методи, тобто при такому підході поняття "метод" і "методологія" розглядаються як синоніми [164, с.14]. Другий підхід виявився в тому, що методологію розглядають у широкому плані як теорію історичного пізнання. В узагальнюючому вигляді цей підхід київський філософ П. Копнін сформулював так: "... від методу потрібно відрізнити методологію" [152, с.11]. Відомий український історик М. Варшавчик припускав думку про можливість виділення методології навіть у спеціальну галузь наукових історичних знань [22].

Нині більшість авторів єдина в тому, що методологія вивчає, насамперед, природу, принципи і методи історичного пізнання. Це передбачає виокремлення і теоретичне осмислення головних елементів історичного пізнання, таких як об'єкт і предмет вивчення, суб'єкт пізнання та методи, які він використовує у процесі творення історичних знань, самі історичні знання: їх структуру, адекватність відображення реальності, їх соціальне значення [83, с.7].

Методологія історії має справу з основними поняттями історичної науки, які в своїй сукупності складають її методологічний апарат: категорії, принципи, методи. Категорії відображають найбільш спільні й суттєві зв'язки реального світу; принципи визначають прийняті в науці конкретні способи підходу до вивчення матеріалу, а методи - спеціальні прийоми наукового дослідження [159, с.4].

Складовою частиною методології є методологія історіографії, яку відомий історіограф А. Зевелєв визначає як

“систему принципів: світоглядних, гносеологічних і логічних, які виступають провідною ниткою у пізнанні закономірностей і справжнього змісту розвитку історіографії” [84, с.28].

За період з кінця XIX ст., коли методологія стала науковою дисципліною, і до початку XXI ст. сформувалось багато напрямів філософського розуміння історії, які природно впливали на зміст навчальної літератури з історії, визначаючи її ідеологічну спрямованість.

Найбільш вдалу типологію різних філософських підходів до історії розробив англійський вчений Р. Колінгвуд [112]. На його думку, в філософії історії поступово сформувались три основні концептуальні підходи: раціоналістичний, гегельянський, позитивістський, які, в свою чергу, мали багато різновидів.

Методологія раціоналізму, що панував в історичній науці до часів Просвітництва, зводилася до розуміння історії як зображення фактів, які є зразками, прикладами. Пізніше в працях прихильників раціоналізму зародився критичний метод в історії.

Для філософії історії Г. Гегеля характерно дотримання системного принципу історичного пізнання. На думку Г. Гегеля, в світі панує розум, тобто і всесвітньо-історичний процес розвивається розумно. Світову історію він розглядав крізь призму розгортання “духа” окремих народів, які змінюють один одного в міру виконання кожним із них своєї історичної місії. Г. Гегель є родоначальником діалектичного методу, використання якого в історії мало велике значення. Пізніше К. Маркс, застосувавши метод Г. Гегеля до економічної історії, розробив вчення про соціально-економічні формації.

Найбільш представницьким напрямком в методології історії кінця XIX -початку XX ст. був позитивізм. Філософські основи цього вчення заклав О. Конт, який дотримувався гасла: “Знати, щоб передбачати, передбачати, щоб запобігати”. У сфері історії прихильники позитивізму головну увагу звертали на аналіз історичних джерел, реконструкцію фактів, встановлення на цій основі певних закономірностей. Позитивісти вважали, що історія повинна описувати явища, відповідаючи на питання не “чому?”, а “як?”.

У кінці XX століття доводилося зустрічатися з фактами нігілістичного ставлення до національної методологічної спадщини, повного відкидання зробленого вітчизняними

істориками, і в цілому інтелігенцією, для пізнання своєї історії. Наприклад, ця тенденція проглядалася у виступах на сторінках преси лідера Української Республіканської партії Л. Лук'яненка. В одній зі статей він писав: “Щонайменше від XVI ст. в Україні немає провідної верстви, що працювала над розвитком національних духовних цінностей, над пізнанням своєї історії і природи, над виробленням національного світогляду, філософії, космогонії, міфології” [146, с.48]. Такі висновки знаходилися у кричущій суперечності з реальним станом справ, з реальним внеском українських вчених у розробку концептуальних основ історії, її ґрунтового пізнання.

Для української історичної науки XIX - початку XX ст. був характерний плюралізм у методологічних підходах до проблем історії. Серед істориків України були прихильники і раціоналізму, і гегельянства, і позитивізму. Але в силу особливостей історичного розвитку України більшість істориків при розробці проблем методології зосередила свої зусилля на їх конкретизації стосовно української історії під кутом зору захисту корінних інтересів українського народу, збереження його національної культури та мови, утворення національної державності. Історики України кінця XIX ст., вивчаючи історію українського народу, основну увагу зосредили на висвітленні його ідеалів, прагнень, боротьби, втрат.

Такий підхід привів до народження в українській історіографії двох основних історіософських напрямів: народницького та державницького. Для такого поділу вирішальне значення мало питання: хто відіграє головну роль в українському процесі здобуття незалежності (у народницькому - народ, у державницькому - еліта).

Характерними рисами народницької школи, до якої належали М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, М. Максимович, О. Єфименко, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський та ін., була абсолютизація інтересів трудового народу, прихильність до будь-якої опозиції, активна боротьба із засиллям держави і разом з цим - відсування на другий план питань державного творення. Саме з позицій народництва були створені перші навчальні книги з історії України, написані на межі XIX - XX ст. М. Аркасом, М. Грушевським та іншими істориками.

На початку ХХ ст. в історіографії хоча і продовжував домінувати народницький напрям, поступово з'являлося все більше передумов для формування нового напрямку - державницького, представники якого основну увагу приділяли створенню концептуальних засад державності України.

На зламі двох століть розгорнулася велика науково-дослідницька діяльність видатного українського історика М. Грушевського, з ім'ям якого пов'язаний важливий етап історіографії української історії. Історики висловили кілька точок зору на методологічні погляди М. Грушевського. На думку одних, вони неодноразово змінювалися в міру переходу історика з народницьких на державницькі позиції. Деякі історики вважають, що М. Грушевський обминув народницький етап у своїй творчості. Таких поглядів дотримувався зокрема Я. Дашкевич, який стверджував, що М. Грушевський увійшов в історичну науку і пішов остаточно шляхом державницького напрямку [66, с.66]. На думку І. Гирича, взагалі не слід протиставляти істориків народників і державників: "Перші еволюційно переросли в них, що можна бачити на прикладі М. Грушевського та його учнів" [44, с.140]. Це сталося в 1894-1899 роках. На наш погляд, не можна не помічати народницьких поглядів М. Грушевського на початковому етапі його діяльності, хоча разом із цим слід наголосити на тому, що "стрижнева парадигма методології М. Грушевського, - як пише Л. Зашкільняк, - була пронесена ним через усе життя" [82, с.31].

Праці М. Грушевського "Звичайна схема російської історії", перші томи його фундаментальної праці "Історія України-Руси" засвідчили перехід вченого з позицій історіографічного народництва на історіографічне національне державництво.

Своєрідний погляд на історіософські погляди М. Грушевського висловив дослідник цієї теми професор Гарвардського університету, іноземний член НАН України О. Прицак. На його думку: "Кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для тої цілі найкраще надаються. Але він, звичайно, намагається зберегти монізм у загальному синтезі" [190, с.5]. М. Грушевський хоча і віддав данину обом напрямкам у розвитку української історіографії - народницькому та державницькому, мав досить чітку і послідовну концепцію історії. Цей історик був

автором досить оригінальної методології, яку Л. Зашкільняк називає "етно-соціальною" [82, с.52]. Основним елементом загальнолюдського поступу до утвердження ідеалів добра, справедливості М. Грушевський вважав етно-соціальну спільноту - "народ-націю". Народ зі своїми ідеалами, змаганнями, боротьбою, успіхами і помилками, на його думку, є єдиним героєм історії. Щодо ролі різних чинників в історії М. Грушевський вважав, що у суспільних відносинах однаково важливу роль відіграють такі чинники, як економічні, громадські, політичні, правові, релігійні, моральні та інші.

Історичний процес для М. Грушевського був не закутим у соціологічні схеми, а створений живими людьми з їх емоціями і практичними діями. Цього принципу М. Грушевський послідовно дотримувався у всіх своїх численних працях, а їх нараховується близько двох тисяч у різних галузях науки, серед яких особливе місце належить його багатотомній "Історії України - Руси" (у 12-ти томах, 13-ти книгах) - першому фундаментальному викладі історії українського народу з найдавніших часів до середини XVII століття. Перше видання цієї праці було здійснено в Києві та Львові з 1898 по 1936 рр. Свої погляди на наступний період української історії (60-ті рр. XVII - початок XX ст.) він виклав в "Очерке истории украинского народа", "Ілюстрованій історії України" та у багатьох наукових статтях і публіцистичних працях.

Історичні праці М. Грушевського були найвищим досягненням народницької історіографії, але він не зупинився на цьому. У своїх працях він довів тяглість державного устрою українського народу від часів Київської та Галицько-Волинської держави, через Козацько-Гетьманську державу до державних змагань початку XX ст., тим самим вказавши конкретні шляхи дослідження новому державницькому напрямку в українській історичній науці. На думку дослідника І. Гирича, "так звана державницька школа в українській історіографії" виросла з т.зв. народницької історіографії і генетично зв'язана з останньою. М. Грушевський стояв біля колиски державницької школи істориків" [43].

Засновниками державницького напрямку були В. Липинський і С. Томашівський. Свою теорію державності України вони розробляли на основі історичних екскурсів у

минуле: Липинський - до козацько-гетьманської доби, Томашівський - до княжої.

В. Липинський, якого його сучасники на Заході слушно називали “Українським Вебером”, був першопрохідником у розробці методологічних проблем державницького напрямку в українській новітній історіографії. Висунувши таку безмірно велику мету, як “завдання будови Української Держави і перетворювання нашого громадянства в реальну, а не літературну Українську Націю” [140, с.468], він визначив своєрідні методологічні підходи до історії України, які в значній мірі не втратили свого значення до наших днів. Вони найбільш повно були викладені у найважливішому творі В. Липинського “Листи до братів-хліборобів”. Державництво та патріотизм - ось дві головні методологічні засади цього вченого.

Побудову української самостійної держави В. Липинський оцінював як перманентну і абсолютну вартість, оскільки держава є найважливішою формою організації суспільства у розвинених народів. Українське суспільство В. Липинський поділяв на три верстви: еліту, продуцентів, інтелігенцію. Найважливішу роль в історії він приділяв елітам, які є провідниками й організаторами нації, творцями історії. Виробників матеріальних благ - продуцентів (робітників, селян, буржуазію) - він вважав основою суспільства. Інтелігенція, на думку В. Липинського, відіграє посередницьку роль між усіма суспільними групами.

Погляди В. Липинського справили великий вплив на методологічні засади діяльності провідних українських істориків, зокрема М. Грушевського, який в останніх томах своєї монументальної праці “Історія України-Руси” відійшов від негативного ставлення до держави, яка персоніфікувалася у нього спочатку з централістсько-бюрократичною абсолютистською російською державою. Ідеї В. Липинського і сьогодні є актуальними, бо продовжують справляти великий вплив на сучасну українську історіографію.

Державна концепція С. Томашівського сформувалась на основі дослідження традицій княжої доби. Вона була розвинута ним у працях "Українська історія. Старинні і середні віки", "Вступ до історії церкви на Україні", "Джерела до історії України-Руси" та інших. Концепція С. Томашівського базувалась на трьох критеріях: 1) земля, тобто освоєння майбутніми українськими

племенами територій, на яких вони проживали; 2) нація, тобто утворення її внаслідок відокремлення українських земель від великоруських після розпаду Київської держави і поступової сепарації Галицько-Волинського князівства; 3) становлення першої української національної держави - Галицько-Волинського князівства як завершення цих двох процесів [121, с.121].

Критерій "українська земля" С. Томашівський розглядає дещо інакше, ніж його попередники, зокрема М. Грушевський та інші українські вчені, які розглядали Україну як етнічну територію і саме з цих позицій інтерпретували історичні події, що тут розвивалися. Історик розглядає українську землю як географічну цілісність, ігноруючи тим самим етнічний характер окремих частин України. У своїх історичних дослідженнях він відштовхується не від певної землі, заселеної певним народом, який творить свою історію, а від географічного середовища України, яке начебто само по собі творило історію української нації [121, с.121].

С. Томашівський разом із В. Липинським був одним із перших істориків, які, сприйнявши традиційну схему українського історичного процесу, науково обґрунтовану й оформлену М. Грушевським, розвинули її далі, доповнивши новим ідейним державницьким змістом і духом. Разом із Д. Дорошенком, Б. Барвінським, І. Крип'якевичем та іншими істориками вони відстоювали визвольні ідеї українського народу, його право на відродження власної держави.

Як бачимо, для української історіографії дорадянських часів була характерна широка палітра методологічних підходів до розробки та висвітлення історії. Історичні школи, що базувалися на народницькому та державницькому напрямках, проіснували в Україні до 20-х років ХХ ст. і лише в 20-ті роки під адміністративним тиском вони припинили існування в радянській Україні, хоча плідно продовжували розвиватися вченими з української діаспори.

В українській радянській історіографії на довгий час утвердилася монополія на марксистську методологію історичної науки, універсальною основою якою був марксизм-ленінізм. Основою основ цієї теорії було вчення про суспільно-економічні формації, шляхи їх змін. Категорія суспільно-економічної

формації була ключовим елементом філософії історії марксизму-ленінізму. Відповідно до цієї теорії історія розглядалася як природно-історичний процес розвитку та змін суспільно-економічних формацій. Звідси головне в історії - економічна структура суспільства. Формаційна концепція замикала коло інтересів істориків навколо тріади: продуктивні сили - виробничі відносини - класова боротьба, залишаючи осторонь багато проблем і чинників (психологічних, демографічних, екологічних, релігійних, особистісних тощо).

Жорстке прив'язування історичних процесів до розвитку економіки та ігнорування багатьох інших чинників було серйозним недоліком марксистської теорії. Розмаїття всесвітньої історії зводилося до переказу формаційних змін. Фіксуючи правильно ряд історичних реалій, істотних рис історичного процесу, такий підхід разом із цим призводив до збіднілого відображення дійсності. До того ж ця концепція, створена головним чином на основі аналізу європейської історії, не давала можливості охопити всесвітньо-історичний процес у його виключній різноманітності, що призводило до значних перекручень в історії, наприклад, спроб відшукати рабовласницький лад там, де його не було.

Своєрідний культ марксизму-ленінізму, що насаджувався в СРСР, оцінка його як універсальної теорії розвитку людства, що не потребує врахування будь-яких інших висновків призвів до того, що радянські історики не враховували досягнення світової історичної думки, ігнорували особливості розвитку української історіософської думки в XVIII - XX ст.

Особливого негативу історичній науці завдало запровадження в українській історичній науці принципу партійності та класовості, як обов'язкового принципу наукової діяльності. Цей принцип завдав величезної шкоди історичній науці та підручникотворенню.

У середині 30-х років XX ст. був покладений край плюралізму в створенні підручників. Після появи в 1934 р. зауважень Й. Сталіна, С. Кірова та А. Жданова щодо конспектів підручників з історії СРСР та нової історії всі наявні підручники з історії, в т.ч. з історії України, були вилучені й відправлені до спецфондів, а замість них створені уніфіковані підручники з кожної дисципліни, попередньо ретельно перевірені в апараті ЦК ВКП(б). З того часу створення підручників з історії на місцях

було заборонено. До написання підручників з історії Української РСР для шкіл УРСР дозволено було повернутися лише в 60-ті роки, коли за дорученням ЦК Компартії України були створені уніфіковані підручники для середньої школи на основі марксистсько-ленінської концепції, пристосованої до потреб тоталітарної системи.

На думку відомого українського історика з діаспори О. Оглоблина, радянська схема історії України, реалізована в радянських підручниках, стояла на трьох китах:

1. Концепція єдиної руської народності, витворенням якої була Руська (Київська) держава, староруська культура, староруська мова;

2. Концепція воз'єднання України з Росією (Переяславська рада - об'єднання двох народів в єдиній державі);

3. Концепція спільної вітчизни (Росія, пізніше - СРСР) [169, с.19].

І хоча історія країни протягом 70-ти років неодноразово переписувалася на догоду різним представникам владних структур, її методологічні засади залишалися незмінними, їх теоретичну основу складав марксизм-ленінізм, принцип партійності викладу фактичного матеріалу.

Лише з другої половини 80-х років створилися умови для уточнення методологічних орієнтирів істориків. Активно почала розроблятися концепція цивілізаційного підходу до висвітлення історичних явищ і подій. Компромісний характер цієї теорії полягав насамперед у тому, що вона не виключала формаційного підходу, який утвердився в радянській історіографії. Він розглядався як об'єктивний аспект процесів історії. Почав розроблятися антропогенний аспект, посилилася увага до суб'єктивного аспекту історії. Але деяка переоцінка історичних знань відбувалася в старих рамках марксистсько-ленінської методології та концепцій "оновлення соціалізму", що негативно позначалося на методологічних і методичних підходах до викладання вітчизняної історії у вищих та середніх навчальних закладах України.

У середині 80-х років в історичній науці України, як і в цілому Радянському Союзі, склалася парадоксальна ситуація. Бурхливий розвиток історичних знань, ліквідація "білих" плям у історії в ті роки не супроводжувалися серйозними зрушеннями в

галузі методології історії, хоча публікація нових джерел і фактів, що раніше замовчувалися, наочно спростовувала догматичні теоретичні уявлення, що утвердилися і продовжували існувати в радянській історичній науці. Лише з початку 1990-х років розпочався якісно новий етап у розвитку проблем методології. У часі він співпадав із розпадом СРСР.

1.2. Формування нових концептуальних підходів істориків в умовах трансформації українського суспільства в 90-х роках.

Кінець ХХ ст. поставив на одне з важливих місць “проблему еволюції світової історіографії в бік вироблення нових концепцій по всьому спектру історичної науки” [280, с.9]. Це було пов’язано, насамперед, з величезними змінами в світі, що довели теоретичну неспроможність багатьох концептуальних підходів до історії, викликали кризові явища в історичній науці. На цьому фоні ряд істориків замість пошуку нових методологічних координат вдалися до заперечення наукового характеру історичного пізнання й перейшли на позиції релятивізму. Відгуки цього відчулися і в українській історичній науці. Наприклад, С. Водотика стверджував, що “наука прямує від однієї омани до іншої, і саме в такий суперечливий спосіб вона досягає дедалі кращого розуміння минулого” [32, с.201].

У переломні моменти розвитку історії, а таким і були 90-ті роки ХХ ст., науковці, як правило, звертаються до теоретичного переосмислення історичної спадщини. На це звертав увагу ще на початку ХХ ст. М. Бердяєв. Він писав, що різні злами в історії “завжди схиляють до роздумів у галузі філософії історії, до спроб осмислити історичний процес, побудувати ту чи іншу філософію історії” [8, с.4].

Таким чином, на початку 90-х років гостро постало питання про перегляд парадигми, що багато років панувала в історичній науці, та вироблення нових методологічних підходів. Це завдання, на думку М. Брайчевського, можна було виконати двома шляхами: або відразу виробити історіософську схему, на яку надалі можна було б накладати реальні історичні знання, або ретельно розробляти фактологічну базу, наслідком чого стало б згодом конструювання загальної схеми [19, с.8]. На думку

історика, в 90-ті роки життя висунуло на перший план саме перше завдання.

Незадовільний стан наукової розробки проблем методології історичної науки у попередні часи сприяв значній активізації наукових пошуків у цій галузі. Про це свідчили численні наукові конференції, вихід статей, монографій, підручників та посібників із проблем методології історії.

Серед наукових конференцій істориків України, на яких проблеми методології історичної науки зайняли особливо велику роль, слід відмітити перший “круглий стіл” зарубіжних і вітчизняних істориків (Славсько, 1990 р.), наукові конференції у Дніпропетровську (1993 р., 1995 р.), Харкові (1995 р.) [106; 204; 268]. Особливо помітну роль у розробці нових концептуальних засад відіграли матеріали Харківської конференції. Саме на ній у виступах істориків А. Болебруха, М. Дмитрієнко, С. Заруби, Я. Калакури, І. Колесник та інших були сформульовані нові підходи до проблем методології вітчизняної історії, а саме - в основі світогляду дослідника повинен бути покладений не партійний, або якийсь інший принцип владних структур, а принципи науковості, об’єктивності, пріоритету загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Загальнолюдські цінності повинні стати тим цементуючим стрижнем світоглядного плюралізму, який допоможе історика бачити у фактах історії не лише події і вчинки, але й тенденції загально історичного процесу.

Ознакою часу стала не тільки цікавість до загальних проблем історіософії історії (М. Брайчевський, Г. Бондаренко), а й практична реалізація різних методологічних підходів до оцінки ходу історичного процесу (Г. Бондаренко, О. Бурунова, О. Василенко) [14, с.39-143; 18, с.234-249; 21, с.88-90; 23, с.91-93; 24, с.143-147].

З’явилися і перші синтезуючі праці з методології історичної науки. Зокрема Л. Зашкільняк у праці «Методологія історії від давнини до сучасності» дав систематизований виклад знань про розвиток історичної теоретичної думки у ХІХ - ХХ ст., схарактеризував найновіші історичні теорії, які поширені в світі, розкрив їх багатоманітність [83]. Висвітленню філософських та методологічних проблем історичного пізнання та їх трансформації у ХІХ - ХХ ст. був присвячений навчальний

посібник Г. Бондаренка, підготовлений у Волинському державному університеті ім. Л. Українки [13]. Своєрідним підсумком дослідження проблем філософії історії стало створення відомим знавцем цих проблем І. Бойченком першого сучасного вітчизняного підручника з цієї дисципліни [11].

Особливістю розвитку методологічних засад в концептуальному переосмисленні історії став перехід від марксистського монізму до безмежного плюралізму. Причому навколо багатьох проблем, вирішення яких мало принципове значення для створення якісних підручників з історії, продовжували точитися гострі дискусії. Основними проблемами, які вимагали найшвидшого вирішення, були:

- критичний аналіз із сучасних позицій і відновлення у своїх правах теоретичної спадщини національної історіографії в галузі методології історії;

- засвоєння і синтезуюче узагальнення новітніх досягнень світової історіософської думки;

- розробка та втілення нових методологічних підходів у практику підручникотворення.

Досить помітною тенденцією розвитку методологічних засад стало повернення до концептуальних основ української історичної науки, розроблених у дорадянський період. До речі, така тенденція характерна для всіх пострадянських держав. Московські історики Г. Бордюгов та В. Бухарев з цього приводу писали: "...Новітня "зміна віх" характерна звільненням національного історіознання від диктату державно-імперської великоруської традиції і утворенням моделі національної концепції історії держав, що виникли, або напівдержавних утворень" [15, с.22].

В умовах України надзвичайно важливим завданням стало об'єктивне відновлення і творче використання істориками 90-х років ХХ століття творчої спадщини М. Грушевського та інших видатних українських істориків кінця ХІХ - початку ХХ ст. Організація в 1998 р. за Указом Президента України Л. Кучми Ради з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського свідчить про велику увагу громадськості до цієї проблематики [269]. Значення спадщини М. Грушевського з позицій сучасності було проаналізовано в працях істориків С. Білоколя, Я. Дашкевича, Л. Винара,

Р. Пирога, В. Сарбея та інших. З'явилася докторська дисертація В. Гоцуляка, в якій досить докладно проаналізована історіографія проблеми [52].

І все ж не можна сказати про повну завершеність дослідження проблеми, оскільки в науковій літературі виявилися протилежні підходи до оцінки історіософських шкіл минулого. Деякі історики виступили за повне повернення до старої культурно-народницької схеми або до державницького напрямку в історичній науці, які нібито тільки і здатні забезпечити теоретико-методологічну спадкоємність української історичної науки. Л. Савенок з цього приводу зазначав: “Саме у межах державницького напрямку можна укорінити дійсно наукове бачення історії України” [232, с.57]. Але є й інша точка зору, яка виключає необхідність використання старих схем історії. Найбільш повно такі погляди виявилися в працях Я. Грицака та Н. Яковенко. Зокрема Я. Грицак стверджував, що “Українська історія після 1991 р. показала неспроможність старої культурно-народницької схеми, що зводила українськість до етнічних (у першу чергу мовних) відмінностей і відстоювання цих відмінностей вважалось найвищою метою українського руху” [56, с.64]. Ще більш критичну позицію зайняла Н. Яковенко, на думку якої більшість наукових категорій і понять, залишених від класичної національної історіографії ХІХ - початку ХХ ст., слід передати на почесне зберігання до музею науки [285, с.67].

У зв'язку з цим доречно нагадати про позицію відомого історика з української діаспори О. Оглоблина, який у листі до Б. Корчмарика слушно зауважив: “Історія України-Руси” Грушевського дуже застаріла - й історично (за той час наша й чужа наука пішли далеко вперед), й що важливіше - історіософічно” [120, с.30]. Більш того, іноземний член НАН України проф. О. Пріцак, виступаючи на засіданні “круглого столу” у Славсько в 1990 р., оцінюючи схему М. Грушевського, казав, що “...це не є схема української історії - це антисхема російської історії. Схеми української історії немає зовсім, і в цьому полягає ціла справа” [204, с.5].

Іноді виникає відчуття, що науковці ще у неповній мірі скористалися можливостями багатоманітних підходів до вивчення історії: над ними, як і раніше, тяжіє уявлення про наявність однієї єдино вірної теорії, хоча зараз є широкі можливості вільного

вибору методологічних орієнтацій. Як слушно зазначав Л. Зашкільняк, "...проте, надалі спостерігаємо в історіографії нові спроби "зажати" істориків у вузькі рамки "державницької" чи "національної" методологічних доктрин, жорстко підпорядкувавши історичні знання політичній або ідеологічній кон'юнктурі" [83, с.7].

На наш погляд, слід уникати крайнощів в оцінці історіософської спадщини минулого. Найпродуктивнішим шляхом методологічних пошуків є поєднання досягнень етнічної схеми української історії з модерністськими підходами, що розробляються в сучасній світовій історіософській літературі. Такий підхід обґрунтовується в ряді праць Я. Грицака, який виступає проти спроб писати новітню українську історію, використовуючи одну лише етнічну схему. Однобічність традиційної історіографії він пропонує виправити, впроваджуючи модернізаційні теорії. Їх застосування, на думку Я. Грицака, "виводить українську історіографію на саме вістря суперечок, що точаться у сучасній світовій науці" [54, с.114]. Тобто мова йде про освоєння в українській історіографії кращих надбань методології історичної науки, нагромаджених світовою науковою думкою. І в цьому відношенні в українській літературі за час після проголошення незалежності України сталися значні позитивні зрушення.

Свідченням цього є публікація українською мовою історіософських праць видатних зарубіжних істориків та філософів ХХ ст. Р. Колінгвуда, К. Поппера, А. Тойнбі [112; 189; 258-259]. Ці праці розширили методологічний інструментарій українських істориків. Зокрема К. Поппер велику увагу звернув на те, щоб довести неспроможність вчення класиків марксизму-ленінізму про "історичну необхідність", визнаючи шляхи розвитку людства. Основна теза К. Поппера - хибність віри в історичну необхідність і в те, що за допомогою наукових та раціоналістичних методів можна передбачити майбутнє. На думку К. Поппера, "перебіг історичного розвитку ніколи не піддається теоретичному проектуванню, яким би воно досконалим не було, хоча не підлягає сумніву, що такі схеми можуть здійснювати певний вплив разом з багатьма іншими менш раціональними (чи цілком ірраціональними) чинниками" [189, с.69]. У зв'язку з унікальністю історичних подій кінцевий

результат, як стверджує К. Поппер, “завжди буде відрізнятися від раціонального проекту” [189, с.70].

Як бачимо, відмова від жорстких правил економічного детермінізму привела деяких вчених до думки, що характер історичного поступу визначає не прогнозованість, а навпаки - відсутність передбачуваності розвитку суспільства. Різновидом цих поглядів є синергетичний підхід до історії. Синергетики виходять з того, що характер розвитку визначає не порядок і стабільність, прогнозованість, а навпаки - непередбачуваність розвитку. На думку одного з прихильників цього напрямку українського вченого Ю. Павленка, такий підхід дає можливість повніше врахувати суб'єктивний фактор в історії - свободу волі людини, вибір окремих індивідів та їх груп [175, с.102]. Таким чином, прихильники синергетики відкидають запрограмованість історичного розвитку, надають більшого значення, ніж інші течії, випадковостям в історії. Замість детермінізму, вони висувають інший методологічний підхід - відсутність рівноваги і передбачуваності в історії.

Оригінальну теорію, яка й досі справляє вплив на розвиток історичної науки у всьому світі, розробив англійський історик А. Тойнбі в своїй 12-томній праці “Дослідження історії”. Він є автором цивілізаційної концепції світової історії, в основу якої покладена ідея, що історія складається з локальних цивілізацій, які виникають і відповідно зникають у різних регіонах світу. У сучасному світі він, наприклад, виділив чотири, кажучи його словами, “живі суспільства”: православне християнське, ісламське, індуїстське, далекосхідне [258, с.21]. У концепції А. Тойнбі наголос ставиться не на соціально-економічних чинниках історії, а на культурно-цивілізаційних процесах, які визначають хід історії.

Однією з найавторитетніших наукових шкіл, що виникла в середині ХХ ст., є т.з. “нова історична школа “Аналів” (Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель та ін.). Її ознакою є перехід від розповідної історії до історії - інтерпретації. Головну роль прихильники цієї концепції відводять історичному-досліднику, оскільки саме від нього залежить як відбір фактів, так і інтерпретація джерел. Історик, на їх думку, не колекціонер фактів, а творець, він сам відбирає факти, шляхи їх дослідження. Таким чином, людина та її діяльність проголошуються найважливішим предметом

історичної науки. Як зазначав В. Сарбей, ця історіографічна школа, “образно кажучи, є “законодавцем мод” у галузі методології історичної науки” [234, с.184].

Найважливішою рисою нового суспільства є визнання ролі й значення активності особи. Тому останнім часом до антропологізуючої теорії схиляється все більше істориків. На думку її прихильників, людина у всіх її вимірах та зв'язках має бути центральним об'єктом історичної науки. Ось чому С. Водотика, наприклад, вважає, що “для сучасної української історіографії найбільш плідними є два напрямки: доповненості або додатковості та той, що ґрунтується на ідеях філософської антропології” [33, с.41].

Не можна відкидати і того, що багато істориків України в 90-х роках продовжували дотримуватися марксистських поглядів на історію. Вже сходить нанівець безоглядне заперечування марксизму, яке було обумовлене не стільки недосконалістю марксизму, скільки спробами істориків позбутися багаторічного компартійного диктату в історії, який нав'язував марксизм-ленінізм як єдино вірну теорію історичного процесу. Зараз багато хто з істориків вважає, що марксизм і зокрема його складова частина - історичний матеріалізм - є вагомим фактором нашої інтелектуальної історії. Тому слід не відмовлятися механічно від марксизму, а позбутися лише його спрощеного тлумачення, метафізичної зашкарублості, абсолютизації. Такі погляди теж мають місце серед істориків України [19, с.4; 257, с.17].

Не можна відкидати того, що історичний метод в інтерпретації К. Маркса збагатив світову наукову думку, сприяв утвердженню матеріалістичного погляду на історію, якого і зараз дотримуються історики. Хоча зауважимо, що спроби полишити марксистсько-ленінський підхід до оцінки історичного процесу на першому етапі перегляду концептуальних засад супроводжувалися лише словесною відмовою від вчення про суспільно-економічні формації. У багатьох підручниках з історії в їх структурі зберігався саме такий підхід. Та це й природно: в інтегральному аналізі історичних подій та процесів формаційний підхід зберігає свою цінність. На думку провідного українського вченого в галузі філософії історії І. Бойченка, “...воно і сьогодні залишається одним з основних способів інтегрального аналізу

історичного процесу як своєрідної цілісності. Але - лише одним з таких способів” [11, с. 242].

До речі, кожний методологічний підхід має свої можливості й обмеження. Це стосується не лише Марксового вчення про соціально-економічні формації, але й, наприклад, модної зараз цивілізаційної теорії А. Тойнбі та його послідовників. Незамінна при вивченні історії культури вона дає збої при спробах використати при складанні в цілому схеми української історії, в якій переплелися впливи різних культур, релігій тощо.

Хочемо висловити ще одну думку з приводу наведених вище концепцій. Розглядаючи популярні зараз на Заході історичні концепції, слід відмітити, що не можна механічно переносити їх на ґрунт України, яка має надзвичайно своєрідну історію, яка багато в чому відрізняється від інших країн. Як слушно відзначав О. Реєнт, “Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявлятися не тільки неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки може гальмувати пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці” [223, с.305].

Звичайно, слід рішуче висловитися проти спроб пошуків одного, “єдино вірного” чинника, який визначатиме історичний розвиток: будь-то класова боротьба, національна ідея, демократія, релігія, революція чи щось інше. Така практика себе не виправдала. Автор поділяє стурбованість істориків з приводу небезпеки появи нової універсальної теорії розвитку історії [139, с.75; 243].

Подолати однобічність, гносеологічний монізм можна лише шляхом методологічного плюралізму. Саме такі погляди поділяє більшість істориків [174, с.130; 251, с.87; 286, с.15]. Таким чином, мова йде про творче використання істориками всього кращого, що нагромадила історична наука, суспільно-політична та філософська думка у всі попередні часи.

На думку Ю. Павленка, розкриття соціально-культурного розвитку людства передбачає, що слід виходити з трьох методологічних засад: ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності людства. Автор виступає за синтез цих трьох засад з метою побудови “багатомірної картини історії людства” [176, с.117].

Деякі історики ще більш ширше підходять до визначення методологічних засад сучасної історичної науки, пропонуючи комплексно використовувати всі наявні підходи - цивілізаційно-дискретний, культурологічний, полілінійний, стадіальний, формаційний, оскільки кожний із них має певний потенціал. Лише у поєднанні вони здатні скласти цілісне уявлення про історичний розвиток людства. Такий підхід не виключає можливість надання пріоритету при розгляді тих або інших історичних явищ та подій тому або іншому методологічному підходу.

Звичайно, такий підхід до методологічних проблем породжує ряд труднощів, які відчуваються при аналізі сучасних підручників з історії. Одна з них полягає в тому, що наявність великої кількості концепцій породжує проблему правильного використання термінології, оскільки представники різних методологічних напрямів вкладають різний зміст у трактування одних і тих же термінів, які широко використовуються в літературі (цивілізація, інтернаціоналізм, патріотизм, націоналізм тощо). У зв'язку з цим О. Реєнт слушно звернув увагу на те, що в історичних дослідженнях часто-густо еkleктично поєднуються застарілі поняття і модні неологізми [223, с.282]. Цього, на жаль, не уникнули й автори деяких посібників з історії.

Звернемо увагу на ще одну особливість сучасних методологічних підходів - необхідність більш широкого використання методів інших наук. Учасники ХІХ Міжнародного конгресу історичної науки (Осло, серпень 2000 р.) найважливішим нововведенням ХХ ст. визнали освоєння міждисциплінарної методології, тобто методів соціології, політології, антропології, психології. Використання цих методів сприятиме більш глибокому осягненню історії [255, с.231].

Серед величезної кількості методологічних проблем, які плідно досліджуються істориками, є такі, які мають особливе значення для об'єктивного висвітлення історіографічних проблем навчальної літератури з історії. Серед них, на нашу думку, доцільно, насамперед, звернути увагу на проблему періодизації як всесвітньої, так і вітчизняної історії. Значення цієї проблеми визначається тим, що принцип періодизації, обраний автором того чи іншого підручника, визначає його структуру і в певній мірі зміст. Особливістю навчальної літератури з історії у радянські

часи було те, що вся вона без будь-якого винятку ґрунтувалася на періодизації історії за формаційною ознакою, що і визначало структуру кожного підручника. У 90-ті роки, у зв'язку з методологічним плюралізмом, можливості обрання авторами різних варіантів періодизації значно розширилися.

Відмова більшості істориків від односторонності формаційного підходу викликала необхідність розробки нових концептуальних підходів до періодизації всесвітньої та української історії. Адже вибір правильних орієнтирів у періодизації мав і має принципове значення для створення нового покоління навчальної літератури для всіх ланок освіти та самоосвіти. У радянській літературі був жорстко закріплений формаційний підхід періодизації, сформульований щодо всесвітньої історії Й. Сталіним, С. Кіровим, А. Ждановим у зауваженнях до конспекту підручника з нової історії [245, с.25-27]. У новій історії виділялися, наприклад, три періоди: 1) 1789-1870 - період утвердження капіталізму; 2) 1871-1917 - період занепаду капіталізму; 3) з 1917 р. - епоха утвердження соціалізму. Ця схема була покладена в основу всіх підручників та посібників для всіх ланок освіти і збереглася в них без змін до початку 90-х років ХХ ст.

Зараз у літературі встановилася багатоваріативність у періодизації історії. Наприклад, А. Тойнбі, засновник цивілізаційного підходу, запропонував свою періодизацію історії західного світу. Він, зокрема, виділяв чотири етапи в його розвитку: 1) темні віки (675-1075 рр.); 2) середні віки (1076-1475 рр.); 3) новітній (1475-1875 рр.); 4) постновітній (з 1875р.) [258, с.208, 362]. В 1993-1994 рр. на сторінках журналу "Новая и новейшая история" була проведена дискусія з приводу періодизації світової історії. Критикуючи формаційний підхід, точніше його абсолютизацію, Б. Козенко та Г. Садовая, які розпочали дискусію, запропонували нову схему всесвітньої історії нового та новітнього часу. Вони визначили в ній два періоди: 1) від початку Англійської революції до завершення Французької революції (тобто від 1640-1649 рр. до 1789-1794 рр.); 2) утвердження індустріального капіталізму (1815-1914 рр.). Новітню історію вони радили починати з 1914-1928 рр. [111, с.91-92, 94].

З такими пропозиціями не погодився Н. Болховітінов, який вважав за потрібне в основу періодизації ХХ ст. покласти такі

фактори, як “крах реального соціалізму”, перемога західної цивілізації, демократії та лібералізму, вступ передових країн Заходу та Сходу в нову індустріальну еру [12, с.89]. П. Остріков та В. Сафонов висловилися за сполучення цивілізаційного та формаційного підходів в періодизації [173, с.99]. Свою періодизацію всесвітньої історії запропонував Ю. Павленко. Він виділив в історії розвитку суспільства три епохи: 1) привласницького господарства (рання первісність); 2) розвитку суспільства з господарством, що виробляє; 3) формування глобальної світової надцивілізаційної системи (третє тисячоліття) [175, с.131-132]. На кінець 90-х років ХХ ст. дискусійність у цьому питанні не дала можливість виробити єдині підходи і визначити на їх основі загальноприйнятую періодизацію всесвітньої історії, що негативно відбилося на створенні підручників з історії.

У цей же час розгорнулася дискусія щодо періодизації української історії. Справа в тому, що і в дореволюційний період між істориками не було згоди в цьому питанні. Якщо представники народницької течії пропонували в основу періодизації покласти рух народних мас, досягнення ними провідної ідеї, то представники державницької течії схилилися до того, що в основу періодизації слід покласти, насамперед, історію державності в Україні. У радянській історіографії в основу періодизації історії України був покладений формаційний підхід, хоча існувала суттєва різниця в економічному розвитку різних регіонів України.

У 70-ті роки серед вчених української діаспори відбулася дискусія з приводу періодизації української історії. За пропозицією Лисяка-Рудницького вирішено було скоординувати українську історію з європейськими епохами (стародавній світ, середньовіччя, модерні часи тощо). Вчені української діаспори П. Магочі та Н. Чировський у 70-80-ті роки ХХ ст. запропонували свою схему історії України, в якій чимало ідей було запозичено у М. Грушевського. Вони виділяли в історії України такі періоди: 1) від часу перших слов'янських поселень до 860 р.; 2) Києво-Галицький (860 - 1349 рр.); 3) литовсько-польський (з кінця ХІV ст. до 1648 р.); 4) козацький (1648 - кінець ХVІІІ ст.); 5) період занепаду українського народу, час зародження національно-визвольного руху (ХІХ ст. - 1917 р.); 6) період національної

революції (1917 - 1921 рр.); 7) час радянського панування [205, с.4].

В Україні обговорення проблем періодизації вітчизняної історії відновилося лише у 90-ті роки ХХ ст. Керуючись новими підходами, історики почали пропонувати свої власні варіанти періодизації всієї історії України або окремих її періодів. В. Ткаченко, наприклад, запропонував другу половину ХІХ ст. та все ХХ ст. української історії розглядати як період становлення в межах російської православної цивілізації капіталістичної формації в її сучасному розумінні. Різницю в подіях до і після 1917 р. він вбачав лише в зміні політичного режиму [256, с.22]. Такий однобічний, на наш погляд, підхід до періодизації не може не викликати заперечень, оскільки зараз все більше істориків схиляються до думки, що доцільно відмовитися від спроб побудувати періодизацію за якоюсь однією ознакою. До такого висновку дійшов і сам В. Ткаченко.

На думку В. Ткаченка та О. Реєнта, “в основу періодизації України не може бути покладений якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький. Історична “стріла часу” є рівнодіючою безліч факторів, які, перетинаючись, надають її траєкторії неповторної своєрідності. У систему координат, на якій буде прокладена ця траєкторія, могла б визначити інтегруюча матриця, яка б несла на собі відбиток дії, принаймні, названих вище факторів” [257, с.27].

Злам застарілих концептуальних стереотипів проглядався не лише в періодизації історії України, а й в оцінці її основних етапів та проблем. Про це свідчить вихід книг, присвячених концептуальним засадам висвітлення конкретних проблем вітчизняної історії. Особливу увагу істориків у 90-х роках привертають переломні сторінки історії України: Визвольна війна українського народу ХVІІ ст., українська національна революція 1917-1920 рр., тоталітарна доба в історії України та інші [132; 244].

Паралельно були зроблені перші спроби розробки загальної концепції української історії. З цієї точки зору заслуговує на увагу спроба О. Реєнта визначити специфічні риси нашої історії, без чого не можна створити сучасну концепцію української історії. О. Реєнт вважав такими рисами: 1) аграрну домінанту в

становленні виробничої інфраструктури, а звідси переважно селянський світогляд, релігійність, традиції індивідуального господарювання; 2) наявність політичної еліти; 3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення; 4) перенесення центру уваги націотворчої діяльності за кордон, в середовище української еміграції [223, с.305]. Зроблені істориком висновки стали реальним кроком на шляху створення сучасної концепції української історії. Але разом із цим у цей же час багато методологічних проблем залишається поза увагою істориків - це етногенез українського народу, взаємовплив культур народів, тісно пов'язаних з українським (російським, польським, литовським тощо), об'єктивна оцінка розстановки в Україні військових та політичних сил у роки Другої світової війни тощо. У наукових працях продовжує зберігатися кон'юнктурно-заідеологізований підхід до оцінки деяких історичних подій та явищ. Усе це негативно відбивається на підручниках з історії, адже вони були квінтсенцією науки, і добротний підручник можна створити лише тоді, коли в науковій літературі якісно досліджені всі спірні питання і, насамперед, методологічні проблеми історії.

Як бачимо, аналіз методологічних пошуків українських науковців 90-х років ХХ століття свідчить про складний процес їх еволюції. Значним доробком цих вчених стало впровадження можливості використання різних історіософських підходів, бо мова йшла не про заміну марксизму новим "єдино вірним" вченням, черговим "...ізмом", а про врахування всього розмаїття наукових підходів, що були сформульовані вченими різних шкіл та напрямів, оскільки дуже складним є шлях від самої події до її відображення в наукових працях.

РОЗДІЛ 2. Становлення нового змісту історичної освіти та його відображення в підручниках і посібниках для загальноосвітньої школи

2.1. Розробка в Україні сучасної концепції історичної освіти.

Надмірна централізація управління та залишковий принцип фінансування освіти, її тривала ізоляція від світового освітнього досвіду та педагогічної науки зумовили кризовий стан освіти в Україні. Розроблені під керівництвом ЦК КПРС та ЦК Компартії України проекти освітніх реформ 1984, 1987 - 1988 років залишилися на папері. Проголошене реформування освіти не дало відчутних наслідків, оскільки не можна було змінити школу, не змінюючи нічого в суспільстві. Шкільна реформа готувалася поспіхом. Хоча вона не раз коригувалася відповідними партійно-державними документами, конкретні пропозиції педагогів, науковців, батьків, діячів культури не бралися до уваги, бо вони не вкладалися в жорсткі конструкції схем, потребували кардинальної зміни підходу до педагогічного процесу та організації управління освітою. До того ж реформування освіти здійснювалося в старих консервативних формах. Школа працювала лише на одну адресу - державу. Інтереси дитини, особистості, потреби суспільства не знаходили адекватного врахування в діяльності школи. Очевидними були й моральні збитки від шкільної і вузівської "зрівнялівки". Запровадження загальної середньої освіти, як і навчання дітей із шестирічного віку, не були обґрунтовані науково, а головне - забезпечені економічно.

За таких умов мало змін сталося і в історичній освіті учнів. Навчальні програми з історії не змінювалися, за винятком останніх тем курсу історії СРСР, що постійно доповнювались переліком нових подій та партійних постанов. Хоча програми містили перелік вмінь та навичок, які потрібно формувати в учнів, головне ж у методиці зверталось на роботу з працями класиків марксизму-ленінізму, державних керівників, матеріали партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС.

У визначенні цілей навчання перевага віддавалась таким пріоритетам, як формування комуністичного світогляду, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму,

відданості справі Комуністичній партії, непримиренності до буржуазної ідеології. У процесі викладання в учнів передбачалося сформулювати знання, насамперед, про визначну роль комуністичного способу виробництва, про закономірну зміну суспільно-економічних формацій, неминучу перемогу комунізму, класову боротьбу як рушійну силу історії [217].

На викладанні історичних дисциплін негативно відбився процес “інтернаціоналізації”, а в дійсності зросійщення, який активізувався в 70-ті роки. На той час у школах дисципліну “Історія СРСР і УРСР” було замінено на “Історію СРСР”. На багато років викладання історії УРСР фактично було припинено: не видавалися підручники і посібники з історії України. Оскільки окремих годин на вивчення історії України не виділялося, вчителі змушені були самотійно, на власний розсуд вирішувати питання про те, як вивчати історію УРСР. Одні, не маючи спеціальних годин, перевантажували учнів додатковим місцевим матеріалом, а більшість взагалі відмовилась від курсу історії УРСР.

У квітні 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїй спільній постанові ухвалили “упорядкувати викладання історії союзної республіки” [203, с. 67]. Але реальних змін у викладанні історії до кінця 80-х років так і не сталося, хоча з 1984 р. відновилося видання підручників та посібників з історії УРСР [104; 105; 108; 151; 271], окремі теми з її проблематики почали рекомендуватися до вивчення на уроках. Але ці матеріали подавалися вибірково. Наприклад, у 8-му класі рекомендувалися до вивчення матеріали про винарну реформу, чумацький промисел, у 10-му запроваджувалася до вивчення (дві години) тема: “Українська РСР у період розвиненого соціалізму, будівництва комуністичного суспільства” [192, с.31]. Але і в умовах горбачовської перебудови збереглася тенденція на скорочення матеріалів з історії України при вивченні історії: навчальна програма для шкіл на 1986-1987 навчальний рік рекомендувала “більш економний відбір важливих фактів, специфічних для історії республіки” [218; 219].

Ідеологічні міркування примушували авторів програм, підручників і методичних посібників прикрашати реальні історичні факти, тим самим нав'язуючи учням однобічні оцінки, що відповідали вузькопартійним інтересам. У зв'язку з цим історія втратила свою привабливість, що призвело до зниження

інтересу учнів до предмета, до зменшення конкурсів на історичні факультети вузів республіки [274, арк. 75].

Поштовхом до подальшого удосконалення викладання історії України в школі була розробка у 1990 р. концепції середньої загальноосвітньої школи України, проект якої для широкого обговорення був опублікований у газеті "Радянська освіта". Концепція націлювала вчителя на формування і розвиток особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою знань про суспільство, почуттям національної самосвідомості. Головним засобом цього виступав національний компонент змісту освіти, важливою складовою частиною якого повинна була стати історія України [118].

Лише у 1989-1990 навчальному році історія Української РСР була внесена до числа обов'язкових предметів у школі. На її вивчення було виділено у 8 та 11 класах по одній годині на тиждень [162, с.9], а всього 102 години, з них 51 додатково, а 51 за рахунок резерву всіх курсів історії [220, с.1]. Проте історія Української РСР, як і раніше, продовжувала вивчатися разом із загальним курсом історії СРСР, оскільки окремої програми з історії УРСР для шкіл ще не було. У таких складних умовах Міністерство народної освіти змушено було в 1990 р. рекомендувати вчителям творчо використовувати навчальні програми з історії [198, с.5]. З метою орієнтації вчителів на поглиблене вивчення історії України Міністерство народної освіти направило в квітні 1990 р. на місця лист "Про випускний екзамен з історії СРСР та суспільствознавства в середніх загальноосвітніх школах і профтехучилищах республіки в 1989/90 навчальному році", в якому сформулювало основні питання-проблеми, на які слід звернути увагу учнів. З 23 проблем 14 були пов'язані з історією України [194].

У 1990 р. з'явився перший проект програми з історії Української РСР [210]. У ньому зазначалося, що історія УРСР вивчається паралельно з історією СРСР та всесвітньою історією. Для подолання дублювання частини матеріалу, найважливіші події, що охоплюють історію ряду країн, рекомендувалося вивчати в курсах історії УРСР, СРСР, нової і новітньої історії на об'єднаних уроках. Так, у 10-му класі об'єднувалися теми "Перша світова війна 1914-1918 рр." (нова історія), "Участь царської Росії у першій світовій війні" (історія СРСР) і "Україна у роки першої

світової війни" (історія УРСР), "Культура зарубіжних країн наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст." (нова історія), "Культура Росії в епоху імперіалізму" (історія СРСР) і "Розвиток культури на Україні на початку ХХ ст.". В 11-му класі вивчалася спільно з відповідним матеріалом новітньої історії та історії СРСР тема "Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни" й інші [210, с.3].

На початку 1991 р. Міністерство народної освіти розробило проект програми початкового курсу історії України для 5-го класу, розрахованого на 62 години, в якому по-новому висвітлювались багато питань вітчизняної історії [214].

З 1991 р. навчально-виховний процес у школі здійснювався на основі наказу Міністерства народної освіти України від 15 травня 1991 р. "Про викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх навчальних закладах республіки". Розроблена згідно з цим наказом "Концепція викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах Української РСР" передбачала протягом 1991/92 навчального року здійснити розробку нової структури викладання дисциплін гуманітарного напрямку [4, арк.23-32]. Для формування такої структури принципове значення мало затвердження Міністерством народної освіти України у вересні 1991 р. "Концепції середньої загальноосвітньої школи України", яка чітко визначила головну мету школи: "формування і розвиток соціально активної, гуманістично спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готової до самовизначення" [119, с.6]. Реалізувати у повній мірі цю мету вдалося лише після 1991 р., коли почалися кардинальні зміни у викладанні історії.

Ключовим завданням у реформуванні гуманітарної сфери було вироблення нової освітньої політики, за допомогою якої можна було б привести зміст освіти до сучасних потреб суспільства. У грудні 1992 р. відбувся перший з'їзд педагогічних працівників України, який схвалив концептуальні засади реформування української освіти, реалізовані в державній програмі "Освіта". Україна ХХІ століття", яка була започаткована

у 1993 році [67]. Закладена в цьому документі концепція передбачала кардинальну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання і закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Програма передбачала оновлення змісту всіх ланок освіти і приведення його у відповідність із сучасними потребами особи і суспільства. Одним із завдань у галузі гуманітарної освіти ставилося осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку. Особлива увага приділялася вивченню вітчизняної історії.

Ознакою часу початку 90-х років стало запровадження у школах історії України як самостійного предмета, що сприяло формуванню справді національної освіти в державі. Першими курс української історії ввели до навчальних планів школи західних областей республіки. Паралельно з державною "Концепцією середньої загальноосвітньої школи України" науково-шкільні колективи Львівщини розробили свій проект національної школи [267]. До третього розділу своєї концепції вони внесли зміни у вивчення окремих навчальних дисциплін. Так, історія України вносилася до навчальних планів як окремий предмет, вивчення якого розпочиналося з 5 класу, де подавався матеріал про героїв українського народу. У 6-9 класах поряд з історією України учні ознайомлювалися із світовою історією, а в 10-11 класах продовжували ґрунтовне опрацювання історії України ХІХ-ХХ ст. та світової історії. Організація вивчення цього курсу відбувалася за "переліком тем уроків", оскільки проект програми з історії України, розроблений Міністерством освіти УРСР, був надісланий лише в січні 1991 р." [276, арк.101].

Свої концепції національної школи виробили також вчені Київського, Івано-Франківського педагогічних інститутів, викладачі інших регіонів країни. Загалом у творчому пошуку почала вибудовуватися схема, що відображала активний творчий пошук, обумовлений новими історичними реаліями.

Менш радикально проходило введення історії України до шкільного циклу в центральних та східних областях. У цих регіонах викладання курсу здійснювалося за розробками, що надходили з Міністерства народної освіти, яке рекомендувало три варіанти навчальних планів: для шкіл (класів) з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу, для шкіл

(класів) з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, для спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням предметів соціально-гуманітарного циклу [3, арк. 142] .

Планами передбачалося вивчення двох історичних дисциплін - "Історії України" та "Історії". Кількість годин, що відводилися на їх вивчення, залежала від спеціалізації школи (класів). (Див. табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Кількість годин, виділених на історію
в загальноосвітніх школах України у 1990 р. [249]

Типи шкіл	Предмети навчального плану	Кількість годин на тиждень по класах			
		VIII	IX	X	XI
Школи (класи) з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу	Історія, Історія України	3	4	4/5	4/5
Школи, класи з поглибленим вивченням історії	Історія, Історія України	5	5	6/8	5
Спеціалізовані школи з поглибленим вивченням предметів соціально-гуманітарного циклу	Історія:				
	- лекційні заняття	1/2	3/2	3/2	3
	- семінарські (практичні) заняття	1/0	1	1	0/1
	Історія УРСР:				
	- лекційні заняття		0/1	0/2	1/0
	- семінарські (практичні) заняття		0/1	0/1	1/0

Зміни у викладанні історичних дисциплін відбувалися досить швидко, хоча в 1991-1992 навчальному році в більшості

шкіл як самостійний предмет ще залишалася історія СРСР; історія України у 8-10 класах викладалася паралельно [163, с.5]. З 1992 р. в 11 класі вперше були запроваджені дві окремі оцінки - з історії України та всесвітньої історії [88].

Відзначаючи необхідність змін в історичній освіті в загальноосвітній середній школі, Міністерство освіти України розробило у 1992 р. "Концепцію шкільної історичної освіти", проект якої був опублікований у засобах масової інформації для широкого обговорення [150].

У концепції радикально переглядалися мета та зміст всього навчального процесу, його структура, форми і засоби навчання. Відповідно до концепції шкільна історична освіта мала формувати всебічно розвинуту, соціально активну особу. Відбір та побудова навчального матеріалу з історії мали здійснюватися за принципами гуманізації та взаємополучення формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів. Такий підхід надавав можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства "по вертикалі", наступність і внутрішню різноманітність розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на "горизонтальному" зрізі історії [150, с.3].

Відповідно до нових методологічних засад змінювалася і структура історичної освіти. На другому і третьому ступенях загальноосвітньої школи державний компонент навчальних планів зберігав історію як обов'язковий предмет. Вивчення історії здійснювалося за лінійним принципом (вивчення кожного періоду історії один раз, без повторення у наступних класах). У загальноосвітніх школах України запроваджувалися два самостійні курси - "Всесвітня історія" та "Історія України". Вивчення їх здійснювалося паралельно у відповідній хронологічній послідовності. На вивчення історії відводилося 629 годин, з них 374 - на всесвітню історію, 255 - на історію України. У 5-7 класах це становило 68 годин, у 8-му класі - 85, 9-10 класах - 119, в 11-му - 102 години [150, підраховано автором]. Починаючи з 1992/93 навчального року, викладання історії в школах здійснювалося з урахуванням сучасних наукових підходів та нової структури шкільної історичної освіти, запровадженої Міністерством освіти України. За цією структурою в 5-му класі викладався елементарний курс історії України за проектом програми видання 1991 р. [214], з використанням нового

навчального посібника [136]. У 7-11 класах вивчалися два самостійних курси: історія України та всесвітня історія.

Для запобігання прогалин у знаннях учнів у програмі було здійснено значне перегрупування навчального матеріалу, визначено новий порядок його вивчення у різних класах. Так, розділи I-IX програми вивчалися у 7-му і 8-му класах, розділи X-XIII - у 9-10 класах, а розділ XIV- XXV у 10-11 класах.

Таким чином, викладання історії України здійснювалося за схемою: у 7-му класі - від найдавніших часів і до кінця XIVст., у 8-му - від найдавніших часів до кінця XVIII ст., в 9-му - від початку XIX ст. до 1917 р., у 10-му - від початку XIX ст. до 1945 р. і в 11-му класі - від 1939 р. до 1992 р. [209]. Викладання всесвітньої історії в 6-8 класах проводилося за розробленою програмою [211], а в 9-11 класах - за тематичним плануванням уроків [171], розробленим відділом гуманітарних дисциплін Міністерства освіти. У цілому викладання всесвітньої історії здійснювалося за схемою: 6 клас - стародавній світ, 7-8 класи - середні віки, 9-10 класи - нова історія і 11-й - новітня історія. У 1992/93 навчальному році вийшла програма з курсу "Історії України", за якою викладання вітчизняної історії здійснювалося до 1996 року.

У 1995 р. Міністерство освіти України опублікувало проект концепції безперервної історичної освіти [116], яку підготував авторський колектив у складі: докт. пед. наук Л. Артемова, канд. іст. наук О. Ганжі, докт. іст. наук, проф. Я. Калакури, Г. Кирка, канд. іст. наук В. Коденка, І. Коляди, докт. іст. наук, проф. Б. Корольова, докт. іст. наук, проф. С. Кульчицького, канд. іст. наук О. Малій, канд. іст. наук С. Осмолівського, Д. Чередніченка, канд. пед. наук С. Черненко.

Складність концептуальної перебудови історичних дисциплін у системі освіти України була обумовлена не лише недостатньою розробкою шляхів перебудови цих проблем в Україні, але й тим, що процес перебудови співпав із докорінними перетвореннями в освіті в розвинених країнах світу, викликаними науково-технічними змінами, що здійснювалися з середини ХХ століття. Бурхливий розвиток науки, запровадження новітніх технологій не лише у виробництво, але й в освіту, перехід до інформаційного суспільства - все це обумовило необхідність змін в освіті кожної з країн світу. Головним тепер стало не просто

засвоєння попередніх знань, а підготовка до опанування новими методами і змістом пізнання.

У таких нових умовах, а також в умовах змін світоглядно-ціннісної парадигми в українському суспільстві, відмови від псевдооптимізму, запровадження орієнтації на конкретну людину автори концепції визначили конкретні шляхи трансформації історичної освіти в Україні.

Будувати шкільну історичну освіту вони запропонували на принципах: гуманізації, відродження української ментальності, єдності цивілізаційного і культурологічного підходів у моделюванні змісту історичного матеріалу, поєднання лінійного та концентричного підходів, використання альтернативно-проблемних підходів [116, с.17-18].

Однією із складних методологічних проблем, яку слід було вирішити авторам, була проблема співвідношення світової та вітчизняної історії в історичній освіті України. Розвиток людства в цілому, а також історію окремого народу можна вірно зрозуміти, розглядаючи їх крізь призму світової історії. Історія окремого народу може бути незрозумілою, якщо замкнутися при її розгляді в рамках подій лише цієї країни. Хіба можна, наприклад, зрозуміти історію України, не розглядаючи події в сусідніх країнах, насамперед Росії, Польщі, Литві та інших, з долею яких вона була нерозривно пов'язана протягом багатьох століть? Історики В. Ткаченко та О. Реєнт із цього приводу писали: “Будь-яка національна історія залишиться до кінця не з'ясованою доти, доки вона не буде розглянута у зіставленні з історіями національних держав, що становлять у своїй сукупності ширшу спільноту. Тільки мислячи категоріями цілого, а не часткового, можна в туманному хаосі подій віднайти лад і порядок, а також зрозуміти те, що раніше здавалося незбагненним” [257, с.26-27].

Виходячи саме з цих міркувань, в багатьох країнах світу пріоритет в історичній освіті віддається всесвітній історії. Наприклад, у школах Франції національна історія вивчалася в курсі всесвітньої історії. А у вересні 1996 р. Рада Європи прийняла новий проект із проблем викладання історії Європи, яким передбачалося підвищення інтересу до вивчення сучасної європейської історії (в цьому проекті бере участь і Україна) [107, с.21].

І все ж таки автори концепції висловились за роздільне вивчення в українській школі світової та вітчизняної історії. Пояснюючи це тим, що довгі роки перебування українських земель у складі інших держав наклали негативний відбиток на формування національної самосвідомості українського народу. Це підтвердили соціологічні дослідження першої половини 90-х років, за якими 60% старшокласників України не ідентифікували себе з українською державою [145, с.6]. У той час позбутися такого становища можна було лише шляхом цілеспрямованого формування у молоді людини системи цінностей, які б ґрунтувалися на національній гордості та гідності. У формуванні таких цінностей надзвичайно велика роль належала курсу історії України.

На наш погляд, автори концепції прийняли єдино вірне рішення - пріоритетом історичної освіти вони проголосили вивчення історії України: "Пріоритет у системі історичних дисциплін відводиться історії України. Вона вивчається у контексті світової історії" [116, с.23].

Згідно з даною концепцією ознайомлення з історією повинно було починатися з дитячого садка, де діти, вивчаючи основи української мови, фольклор, народне, образотворче, пісенне, музичне мистецтво, обряди, а також літературні історичні твори, живопис тощо, пізнавали історію своєї країни. За проектом, у дитячих садках історія не вивчалася як предмет. Вона повинна була опановуватися дошкільнятами через народні, театралізовані, сюжетно-рольові, дидактичні й рухливі ігри, перекази казок, оповідань, співи, таночки, під час гри на народних інструментах, малювання та ліпки тощо. Таким чином, дошкільні заклади забезпечували системність виховання дітей на історичному матеріалі, готуючи їх до подальшого сприйняття історичних фактів.

У перших трьох класах знайомство дітей із вітчизняною історією здійснювалося за матеріалами тих предметів, які були у програмі: уроки читання, української мови, музики і співів. У четвертому класі концепція передбачала запровадити предмет "Вступ до історії", який би у формі оповідань ознайомив учнів із предметом історії, давав перші уявлення про краєзнавство, спеціальні історичні дисципліни та археологію, тим самим

готуючи учнів до систематичного вивчення історії в основній та старшій школі.

В основній (5-9 класи) та старшій школі (10-11 класи) вивчення історичних курсів передбачалося організувати за поєднанням лінійного та концентричного підходів, а саме у 5-9 класах - за лінійною побудовою вивчення предмета, в 10-11 класах - шляхом повернення до раніше вивченого матеріалу у спецкурсах (історичне краєзнавство, регіональна історія, археологія, етнографія, історична демографія та інші спеціальні історичні дисципліни). Весь цей компонент мав вивчатися у загальному курсі вітчизняної історії. За концепцією передбачалося створення з усіх історичних дисциплін посібників [116, с.24].

У вивченні всесвітньої історії концепція окреслила інші пріоритети. По-перше, переважною увагою у шкільній програмі повинна була користуватися так звана "священна історія", тобто епохи й країни, відображені в Біблії. По-друге, слід було зосередити увагу на розділах, які сприяють більш повному освоєнню здобутків європейської цивілізації, передусім, це історія античного світу і Візантії, а також країн, що виникли на уламках Римської імперії. По-третє, передбачалося детальне вивчення історії країн, у складі яких перебували українські землі: Росії, Речі Посполитої (Литви і Польщі), Австро-Угорщини та країн, на які вона розпалася. Таким чином, концепція передбачала вивчення вітчизняної та всесвітньої історії в однакових хронологічних межах. При цьому виділення вітчизняної історії в окремий предмет означало, що вона вивчатиметься детальніше, ніж історія будь-якої країни або групи країн світу. Завершення вивчення історичного курсу за такою схемою передбачало складання двох екзаменів з історії у випускних класах основної та старшої ланок школи.

Крім базового рівня історичної освіти, що забезпечувався згідно з розглянутою структурою, в старшій ланці школи пропонувалося вивчати спеціальні та факультативні курси. Вони поділялися на: систематичні ("Історія культури України", "Міжнародні відносини у ХХ сторіччі"); прикладні факультативи ("Основи археології України", "Основи краєзнавства"); спеціалізовані факультативні курси ("Політичні портрети діячів України", "Історіографія проблеми індустріального суспільства");

інтегровані курси ("Історія держави і права України", "Історія світової культури") [116, с.19].

Концепція передбачала також вивчення історії національних меншин. За рахунок скорочення годин на викладання всесвітньої історії та історії України в російських школах рекомендувалося викладати історію Росії, в угорських - історію Угорщини, у польських - історію Польщі тощо.

Як бачимо, пропонована концепція вимагала докорінної реформи історичної освіти в школі. Але в середині 90-х років провести таку реформу у повній мірі виявилось неможливо з ряду причин. По-перше - відсутність у країні відповідної навчально-методичної літератури, створеної з сучасних методологічних та методичних позицій. По-друге - непідготовленість школи до нової структури викладання. По-третє - неготовність до реалізації концепції вчительських кадрів. Тому реалізацію концепції було відкладено. Натомість встановлено перехідний період (приблизно у п'ять років), за який вище зазначені реформи можна було б здійснювати поступово.

У наступні роки деякі автори, повертаючись до концепції історичної освіти, намагалися уточнити деякі її параметри. Наприклад, Є. Смотрицький спробував обґрунтувати основні рівні історичної освіти в залежності від віку учнів та студентів. Таких рівнів він вбачає п'ять: 1) міфологогероїчний, звернений до емоцій дитини з метою закладення підвалин історичної свідомості (здійснюється через легенди, казки, оповідання і розрахований на дітей до 12 років); 2) раціонально-інформаційний, розрахований на систематичне вивчення (учнями 12-18 років національної та всесвітньої історії); 3) раціонально-інформаційний, розрахований на поглиблене вивчення історії студентами-гуманітаріями (17-22 років); 4) поглиблене вивчення історії студентами-гуманітаріями (не істориками, з урахуванням фахової специфіки (17-22 роки); 5) вивчення історії студентами-істориками [243, с.14].

Незважаючи на деякі труднощі, здійснення розробленої в 1995 р. концепції по окремих її елементах у другій половині 90-х років розпочалося. Так, спеціальні та факультативні курси з історії почали читатися в школах із поглибленим вивченням історії, а також у гімназіях і ліцеях, тобто в тих навчальних закладах, які здатні організувати такі курси із задовільним рівнем викладання. Інші школи, до виходу нового закону про освіту,

відмовилися від читання історії як предмета з 4-го класу. Замість передбачуваного тут курсу "Вступ до історії", розпочалося вивчення історії України у полегшеному вигляді, в 5-му класі - шляхом розповіді про життя видатних людей в історії українського народу. З 6-го по 11-й клас викладався систематичний курс історії, який містив два самостійні предмети - "Історія України" та "Всесвітня історія". Вивчення цих предметів здійснювалося паралельно, тобто уроки з всесвітньої історії та історії України чергувалися один з одним. Винятком було викладання історії в 6-му класі (історія стародавнього світу).

У цей же час розпочалась робота щодо створення державних стандартів з освіти, які потрібні були для позбавлення суб'єктивізму у викладанні історії та інших дисциплін. Прийняття Верховною Радою України Закону "Про загальну середню освіту" поставило на порядок денний проблему уточнення концепції історичної освіти на основі Державного стандарту загальної середньої освіти, "зведення норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної середньої освіти та гарантії держави у її досягненні" [78, с.56].

Закон сформував важливі правові норми, які безпосередньо стосувалися вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах соціально-гуманітарних дисциплін, в тому числі історії. Вони ґрунтувалися на принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави [78, с.58].

У 1997 р. в Україні був розроблений проект Державного стандарту середньої освіти в галузі історії. Він чітко визначив елементи, які повинні бути обов'язковими у вивченні історії в загальноосвітніх закладах, яким повинно бути оптимальне навантаження учнів, які знання з історії має отримати випускник загальноосвітньої школи [69].

У 1995-1996 рр. з'явилися експериментальні програми з історії для загальноосвітньої школи, що відповідали вимогам нової концепції історичної освіти. Група істориків, авторів підручників з історії України для середньої школи (Я. Грицак, О. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко,

Г. Швидько, В. Шуст) склали експериментальну програму з історії України для 6-11 класів, а В. Мисан, Ю. Олексин - для 5-х класів [208].

Була створена програма із всесвітньої історії для 6-11 класів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів [212]. На вивчення всесвітньої історії відводилося 391 година. Програмний матеріал був поділений на розділи, які в свою чергу складалися з тем, а теми з уроків. До програми були включені і розділи, які раніше вивчалися в курсі історії СРСР. Характерною рисою програми стало збільшення обсягу навчального матеріалу з історії країн Азії, Африки, Латинської Америки. У 1996 р. Міністерство освіти України підготувало нові програми з історії України та всесвітньої історії [207; 216]. Для вивчення історії України в 5-му класі було запропоновано дві програми на 68 годин, одна з них - експериментальна. У ній кожний розділ виступає як самостійна, тематично завершена структура. Замість традиційних узагальнювальних уроків, після вивчення кожного розділу, передбачено уроки контролю з використанням елементів тестових завдань за типом "Перевір себе сам". Програма передбачала навчальні екскурсії. Згодом за цією програмою було створено підручник [155].

Таким чином, на середину 90-х років навчальні програми повністю змінили як зміст, так і структуру викладання. Викладання почало здійснюватися за принципом паралельного, синхронного вивчення двох курсів - історії України та всесвітньої історії.

Виходячи з цього, на основі попередніх навчальних програм з історії, в 1996 р. Міністерство освіти України склало орієнтовне тематичне планування вивчення вітчизняної та всесвітньої історії [172]. Таке планування, на думку упорядників, відповідало принципам паралельного, синхронного вивчення обох курсів у хронологічній послідовності (від найдавніших часів до сучасності) по країнах і регіонах. Для викладачів історичних дисциплін важливим у даному випадку стало те, що орієнтовний характер матеріалу допускав перегрупування його в рамках окремих тем і розділів. Орієнтовне тематичне планування курсів історії України та всесвітньої історії дало змогу не лише змінити акценти у викладанні історичних дисциплін, а й привело до

трансформації основної парадигми у викладанні історичних курсів, до кардинального оновлення їх змісту та структури.

Такий підхід відповідав науковим уявленням про поєднання викладання всесвітньої історії та вітчизняної історії. Наприклад, учасники регіонального карпатського семінару “Центральна та східна Європа як історичний регіон: проблеми інтеграції у всесвітню історію ХХ ст.” (Чернівці, жовтень 1997 р.) основним пріоритетом змісту шкільної історії виділили історію своєї країни та історію Європи як спільного середовища проживання, загальних подій та явищ, які вплинули на розвиток країн Європи [107, с.23].

У 1998 р. вийшла нова редакція програм історичного курсу [215]. У порівнянні з діючими у попередні роки, вона мала кілька нових рис. У ній матеріал не зводився в один потік окремими курсами всесвітньої історії та історії України, а був згрупований так, як він викладався в загальноосвітніх навчальних закладах. У програмі відсутній поурочний поділ матеріалу, усунуто другорядний фактичний матеріал, чіткіше визначено, які основні поняття, вміння та навички учні набувають під час засвоєння курсу. Для вчителів дано рекомендації щодо оцінювання результатів навчальної діяльності учнів.

Вивчення історії України за програмою починалося в 5-му класі з пропедевтичного курсу, який готував учнів до засвоєння історичних знань у наступних класах. Із 6-го класу вивчається всесвітня історія. З 7-го класу вивчення історичних курсів всесвітньої історії та історії України здійснювалося паралельно та синхронно. У вивченні історії стародавнього світу перевагу було надано історії тих народів, які згадуються в Біблії, а також історії Греції та Риму. Такий підбір матеріалу сприяв кращому розумінню античної культури та християнської спадщини, які вплинули на історію України. У курсі історії середньовіччя акцент робився на історії країн, що виникли на уламках Західної Римської імперії та Візантії, у пізньому середньовіччі - на історії Московської держави, Великого князівства Литовського, Польщі, Туреччини, при вивченні нової історії - Росії, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Османської імперії [215, с.5].

Таким чином, у програмі чітко простежувалося три пріоритети: вивчення історії України, історії ХХ століття, історії країн та держав, що мали історично зумовлені зв'язки з Україною.

Такий перехід сприяв взаємодоповненню та збагаченню обох курсів. Вітчизняна історія розглядалася в загальносвітовому контексті, а для всесвітньої історії українська історія стала однією з систем, що утворюють світову цивілізацію. В обох випадках Україна розглядалася як одна з країн світового терену.

У 1999-2000 навчальному році на викладання історії було відведено 340 навчальних годин та збережено основні методологічні й методичні підходи, які практикувалися у попередніх навчальних роках [193].

Характеризуючи шкільні навчальні програми з історії, які визначали зміст історичної освіти в школі і справляли вирішальний вплив на зміст і навіть форму навчальної літератури, слід відзначити, що вони не були позбавлені недоліків, таких як перевантаженість фактичним матеріалом, відсутність чіткості у деяких визначеннях тощо. Як відзначалось у науковій літературі, автори програм не завжди були обізнані з найновітнішими дискусіями в науці. Саме на це звернула увагу Л. Таран, аналізуючи періодизацію всесвітньої історії, прийняту в програмі для шкіл, рекомендованої Міністерством освіти України [251, с.90]. Це негативно відбилося і на змісті відповідних підручників.

Новий зміст та структура курсів історії викликали серйозні зміни і в методиці викладання. Як і раніше, основною ланкою навчального процесу залишався урок. Новизна полягала в самій методиці викладання. Це міг бути простий урок, урок-лекція, урок-бесіда, урок-семінар тощо. Головне, що їх об'єднувало, - заохочення учнів до самостійного мислення. Якщо раніше уроки історії розвивали в учнів переважно пам'ять, то тепер вони повинні були розвивати логіку міркування. Таким чином, процес навчання в 90-ті роки ХХ століття передбачав вільне від ідеологічного тиску й усвідомлене вивчення історії.

2.2. Історіографія створення нового покоління навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи.

Одним із основних ключових аспектів становлення національної системи історичної освіти в 90-х роках ХХ ст. стало створення сучасного підручника для кожної ланки освіти. Підручники з історії завжди несуть у собі виховні функції, які

активно впливають на формування світогляду молоді. Ось чому підручники з історії у всі часи знаходилися в центрі уваги не лише педагогів, вчених-істориків, але й широкої громадськості, органів влади. І не дивно, що кожна історична доба накладала свій більш або менш рельєфний відбиток на їх зміст та ідейну спрямованість.

За радянських часів була створена система підручників з історії на єдиних методологічних засадах марксизму-ленінізму. ЦК ВКП(б) у лютому 1933 р. прийняв постанову про уніфікацію в країні шкільних підручників, якою встановив, що "...з кожного окремого предмета повинен існувати єдиний обов'язковий підручник, що затверджується Наркомом освіти РРФСР" [166, с.165]. Це обов'язкове правило діяло в межах Радянського Союзу до кінця 80-х років, а в Україні фактично до початку 90-х років.

Підручники готувалися, як правило, у Москві. У Києві хоча і писалися підручники, але порядок їх підготовки та видання не відрізнялися від створення інших зразків навчальної літератури. Саме так готувався в 40-50-ті роки ХХ ст. перший радянський посібник з історії України. Тексти своїх розділів автори змушені були зачитувати членам комісії політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Л. Кагановичем, а після цього переробляти їх у відповідності з отриманими директивами. Книгу, написану в 40-і роки, вдалося видати лише через 10 років, але вже всі наступні книги з історії України "ретельно звірялися, як по лекалу, з текстом апробованого видання" [132, с.14].

Компартійна оцінка негативно відбилася на кількості та якості підручників для школи з історії України. Починаючи з 1962 р., в Україні було всього два підручники з історії Української РСР: для 7-8 та 9-10 класів середньої школи [74; 141]. Перший із них з 1962 по 1975 рр. витримав дев'ять, другий з 1969 по 1974 рр. - вісім видань. Крім цих книг, існували ще два додаткових посібники - книга для читання та хрестоматія [109; 271]. Але видані незначними тиражами, вони фактично залишалися поза увагою вчителів.

Та справа не лише у незначній кількості підручників з історії України для школи в той час. Теоретичний монізм, ідеологічно обумовлений підхід до відбору фактичного матеріалу, уніфікованість в оцінках історичних явищ, подій та окремих

фактів призвели до порушення принципу науковості у викладі матеріалу. Підручники були побудовані за формаційною ознакою, головну увагу звертали на висвітлення питання класової боротьби, розвиток економіки. Багато проблем української історії, особливо пов'язаних з історією західноукраїнських земель, розвитком культури, церкви, залишалися поза увагою авторів. Цілі пласти з історії України були вилучені з підручників, багато подій замовчувалося або фальсифікувалося.

Ці типові недоліки характерні були не лише для підручників з історії Української РСР, але й для всіх підручників з історії, що використовувалися в той час. Про це досить відверто писав один із авторів підручника з історії середніх віків для середньої школи Г. Донської: “Всі підручники зазнали впливу свого часу і мали на собі його родимки: крен в бік вульгарної соціології, політизування і клочкувате відродження повсякденного життя людей, їхнього побуту і особливо культури, зневажливе ставлення до церкви та релігії, неухважність до соціальної психології, моралі. Слід визнати: справді, гуманітарна сутність шкільної історії десятиріччями вихолащувалась” [72, с.7].

З методичної точки зору радянські підручники теж мали істотні недоліки. Вони були пов'язані з тим, що до 50-х років у радянській педагогічній науці підручник розглядався головним чином як посібник для повторювання та закріплення знань. Щоправда, в 60-70-ті роки посилювалась їх інформаційна спрямованість, в них з'явилися елементи проблемного навчання і лише у 80-ті роки нарешті увага стала приділятися творчій спрямованості, посиленню пізнавальної діяльності учнів.

Найбільш складне становище з підручниками склалося в 1989-1990 рр. Широка компанія в засобах масової інформації щодо висвітлення “білих плям” в історії, в якій брали участь не лише історики, але й письменники, публіцисти, виявила різючу невідповідність існуючих підручників з історії історичній правді. Особливо наочно це виявилось у викладанні історії СРСР, яка ще зберігалася як окрема дисципліна в школах України. У 1989-1991 рр. у Москві було створено кілька нових посібників з історії СРСР, які рекомендувалися і для шкіл України [17; 86; 91; 270], але їх авторам не вдалося подолати корінні вади минулих підручників, оскільки вони не наважилися відійти від стереотипів та догм, що тяжіли над свідомістю істориків.

З 1989 р. почали видаватися посібники з історії України, хоча спочатку їх було обмаль, і вони були недосконалі. У складних умовах, пов'язаних із недосконалістю навчальних програм, відсутністю якісних підручників з історії, Міністерство народної освіти України в 1990-1992 рр. неодноразово рекомендувало в своїх документах “творчо використовувати діючі, хоча і застарілі підручники, вивчати найновіші публікації” [199]. Вчителям дозволялося групувати матеріали, розподіляти навчальний час на вивчення окремих тем чи розділів у межах одного класу на свій розсуд [198, с.5]. У зв'язку з відсутністю нових підручників принципове значення для вивчення вітчизняної історії мала рекомендація Міністерства вчителям використовувати найновіші праці сучасних істориків, а також праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Субтельного, А. Жуковського та інших [195].

Твори українських істориків, створені кілька десятиріч тому, в силу об'єктивних та суб'єктивних умов, що склалися, зокрема в зв'язку із незадовільним станом підручників з вітчизняної історії, перетворилися на посібники, до яких зверталися не лише вчителі, але й учні шкіл.

Початок 90-х років був справжнім ренесансом класичної української історіографії першої половини ХХ ст. Особливо активно в ті роки почала перевидаватися навчальна література з історії. В 1990 р. було започатковане репринтне переведення створених у різний час навчальних книг М. Грушевського. Зокрема, були видані його книги “Ілюстрована історія України” та “Очерк истории украинского народа”. У наступному році побачили світ ще кілька навчальних посібників видатного історика: “Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх”, “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”, “Про старі часи на Україні: Коротка історія України (Для першого початку)”, “Як жив український народ: Коротка історія України”. У підготовці книг до друку, складання коментарів до них брали участь відомі українські історики В. Смолій, П. Сохань, П. Толочко, Ф. Шевченко та інші.

У зв'язку з великим попитом читачів на книги М. Грушевського багато з них неодноразово передруковувалися різними видавництвами. Загальне уявлення про масштаби видань

посібників з історії України, які були в свій час підготовлені М. Грушевським, дає таблиця 2.2.

Таблиця 2.2

Дані про репринтні перевидання в Україні в 1990 - 1999 рр. навчальних книг із історії України, написаних М. Грушевським

№ п/п	Назва навчальних книг	Кількість видань	Вихідні дані
1	Ілюстрована історія України	3	К.: Золоті литаври, 1992 К.: Наук. думка, 1992; К.: Райдуга, Золоті ворота, 1992
2	Ілюстрована історія України (рос. мовою)	1	К.: Левада, 1996
3	Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх	4	К.: Либідь, 1991, 1992; К.: Варта, 1993; К.: Академія, 1994;
4	Історія України	1	К.: Освіта, 1992;
5	Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.	1	К.: Наук. думка, 1991;
6	Новий період історії України за роки від 1914 до 1919	1	К.: Либідь, 1992;
7	Очерк истории украинского народа	2	К.: Либідь, 1990, 1991;
8	Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку)	1	К.: Обереги, 1991;
9	Як жив український народ: Коротка історія України	3	К.: Укрвузполіграф, 1991; К.: Веселка, 1992, 1999.

Таким чином, в 1990-1999 рр. в Україні було надруковано дев'ять навчальних книг М. Грушевського з історії України, деякі з них перевидавалися за цей час по 3-4 рази. Особливою популярністю користувалися книги: "Ілюстрована історія України", а також "Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх", які витримали по чотири видання.

Активно перевидавалися книги інших істориків України. У 1990 р. побачила світ створена у 1908 р. книга українського композитора та історика М. Аркаса «Історія України-Руси» (К.: Вища школа, 1990 р.) з передмовою та коментарем В. Сарбея. Її тираж швидко був реалізований, тому в цьому ж і наступному роках вона неодноразово перевидавалася (К., 1990 р., 1991 р., 1993 р., 1994 р.). Після багатьох років замовчування з'явилася праця Д. Багалія «Історія Слобідської України» (Харків, 1990 р., 1993 р.), а згодом - «Огляд історії України» (К., 1995 р.). Були перевидані також праці О. Єфименко «Історія українського народу» (К., 1990 р.), Д. Дорошенка «Нарис історії України» (К., 1991 р., 1992 р.), М. Костомарова «Історія України в життєписах» (К., 1991 р.), І. Крип'якевича «Історія України» (Львів, 1990 р., 1991 р.; К., 1992 р.), І. Лисяка-Рудницького «Нарис з історії нової України» (Львів, 1991 р.), Н. Полонської-Василенко «Історія України» (К., 1991 р., 1992 р., 1993 р., 1995 р.) та інші. Книги Н. Полонської-Василенко охоплювали історію України з найдавніших часів до 20-х років ХХ ст. Вони найбільш повно враховували досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, тому користувалися великим попитом серед вчителів шкіл, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

У створенні посібників з історії в 20-30-ті роки ХХ ст. активну участь брав український письменник і педагог Антін Лотоцький (Я. Вільшенко, 1891-1949 рр.), автор численних історичних повістей та оповідань. Дві найбільш відомі його науково-популярні праці з історії України «Було колись на Україні» (1934 р.), «Княжа слава» (1939 р.), починаючи з 1991 р., були перевидані в Україні [142-143], хоча ці яскраві за формою книги з точки зору змісту не позбавлені недоліків. Наприклад, учений із української діаспори Б. Корчмарик відзначав тенденційність інтерпретації А. Лотоцьким українсько-російських відносин часів Київської Русі та інші недоліки [120, с.30]. Не випадково, коли в школах Львівщини почали активно використовувати книги А. Лотоцького як посібник, до Міністерства народної освіти України почали надходити скарги на їх застарілість, упередженість [276, арк. 102].

І все ж таки книги А. Лотоцького привернули увагу сучасних істориків, які спробували осучаснити їх. У 1994 р. Т. Чорновіл доопрацював книгу А. Лотоцького «Княжа слава», додавши до неї два розділи про етногенез українського народу:

«Праісторія України», «Антична історія України» [144]. У цьому ж році І. Гриценко та М. Карабанов зробили спробу на основі нарисів з історії України А. Лотоцького створити сучасний навчальний посібник. До нарисів А. Лотоцького, які були творчо доопрацьовані і перероблені, вони додали нові розділи: «Українська держава 1917-1920 рр.», «Україна в роки безправ'я. Боротьба за волю. Драма 30-х років», «Незалежність» [57]. Книга була допущена Міністерством народної освіти України як посібник для 5-го класу загальноосвітньої школи. Але слід зазначити, що осучаснення в такий спосіб надбань української історіографії минулих років викликає певні заперечення, оскільки автора давно вже немає, а авторський текст будь-якої епохи, без дозволу автора, довільно змінювати не можна.

Узагальнені відомості про перевидання в Україні в 1990-2000 рр. навчальної літератури з історії України, написаної українськими істориками в першій половині ХХ ст., дає таблиця 2.3.

Таблиця 2.3

Відомості про перевидання в Україні в 1990-2000 рр. навчальної літератури з історії України, створеної українськими істориками в першій половині ХХ ст.

Рік	Кількість видань	Автори перевиданої навчальної літератури
1990	8	М. Аркас, Д. Багалій, М. Грушевський, О. Єфименко, І. Крип'якевич.
1991	18	В. Антонович, М. Аркас, М. Грушевський, М. Дольницький, Д. Дорошенко, П. Ісаїв, М. Костомаров, І. Крип'якевич, І. Лисяк-Рудницький, А. Лотоцький, Н. Полонська-Василенко, М. Терлецький.
1992	17	М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Єфименко, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Р. Шпорлюк.
1993	13	М. Аркас, Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, М. Голубець, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Г. Коваленко, І. Крип'якевич, А. Лотоцький, Г. Наш, Н. Полонська-Василенко.
1994	3	М. Аркас, Д. Багалій, М. Грушевський
1995	3	І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко
1996	1	М. Грушевський
1999	1	М. Грушевський

Як бачимо з даної таблиці, в 1990-2000 рр. вийшло 64 навчальних видання з історії України, створені українськими істориками першої половини ХХ ст. Найбільша кількість видань - це книги М. Аркаса, Д. Багалія, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко. Найбільш активно навчальна література цього виду видалася в 1991-1993 рр., що було пов'язано із відсутністю в той час сучасної навчальної літератури з історії України. У наступні роки кількість видань різко зменшилась, оскільки вже з'явилися сучасні навчальні посібники для різних типів шкіл. Численні перевидання найбільш цінних книг із вітчизняної історіографії ХІХ - ХХ ст. стали фундаментальною основою для створення підручників та посібників для сучасної школи.

Активізації підручникотворення сприяла й активна позиція Міністерств народної освіти, вищої та середньої спеціальної освіти, які систематично організовували конкурси на кращі підручники для шкіл та вузів. Перший із них був оголошений у 1989 р. Міністерством народної освіти УРСР [201]. У червні 1991 р. новий конкурс на підручники був оголошений Міністерством народної освіти, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти, Держкомвидавом та Президією АН УРСР. Конкурс, зокрема, передбачав створення підручників з історії України для 7-9 та 10-11 класів, а також книги «оповідання з історії України» для 5 класу [200]. Для оцінки рукописів у Міністерстві народної освіти УРСР було створено 11 конкурсних комісій [5, арк. 53], до роботи в яких було залучено 119 висококваліфікованих науково-педагогічних працівників, методистів [5, арк. 55-56, підраховано автором].

Вже в 1989-1991 рр. з'явилися посібники з вітчизняної історії, автори яких, не відмовляючись від марксистсько-ленінської методології, зробили в той же час спробу уникнути найбільш одіозних оцінок, властивих радянській історіографії, відкрити учням очі на справжній хід подій історії. В. Сарбей, В. Смолій, Г. Сергієнко написали посібник з історії України для 8-9 класів [236], а С. Кульчицький та Ю. Курносов підготували матеріали до підручника з історії України для 9-10 класів [135].

Особливо складним для вчителів та учнів було вивчення історії ХХ століття, оскільки в радянській історіографії було припущено багато відхилень від історичної правди та прямих

фальсифікацій історичних подій. У 1990 р. науковцями Києва на допомогу вчителям був створений посібник [247]. Але цінність його виявилася невисокою. Поряд із новими фактами та відповідною їх сучасною інтерпретацією (про голодомор 1932-1933 рр., про екологічні наслідки індустріалізації тощо) автори виявили схильність до старих оцінок, що утвердилися в радянській історіографії. Це виявилось в негативній оцінці Центральної Ради та деяких її діячів, в ідеалізації ленінської національної політики, некритичній оцінці політики радянської влади в Україні. Та й за тематикою посібник більше нагадував історію Компартії України, ніж історію України. Наприклад, у розділі «Історичні постаті» серед 12 нарисів 11 були присвячені лідерам більшовиків. Виняток становив нарис, присвячений В. Винниченку. Звичайно, такий посібник не міг сприяти перебудові викладання історії в школах.

У 1991 р. колектив авторів створив пробний навчальний посібник для 10-11 класів з історії України ХХ століття [92]. Він охоплював події з початку століття до прийняття Верховною Радою УРСР у 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Новим у посібнику була відмова авторів від оцінки Центральної Ради як контрреволюційної націоналістичної організації (саме така оцінка давалася їй у радянських підручниках з історії), висвітлювався курс Комуністичної партії на ліквідацію державності радянських республік [92, с.152-156], школярам повідомлялися факти про голод в Україні 1932-1933 рр. [92, с. 202-203], про демократичні процеси в Україні наприкінці 80-х років, зокрема про створення Народного руху України. Проте доводиться визнати, що з багатьох принципових питань висвітлення історії України ХХ ст. автори залишалися на старих позиціях, консервуючи застарілі, помилкові уявлення. Посібник ряснів цитатами з творів В. Леніна. Авторі не піднялися до оцінки подій в Україні в 1917-1920 рр. як національної демократичної революції (Розділ називався: «1917 р. на Україні»). Гетьманський переворот П. Скоропадського характеризувався як реставрація монархізму в Україні [92, с.98], не було навіть згадки про діяльність ОУН-УПА в Україні, розгорнуті персоналії обмежували біографіями більшовиків. Усі ці недоліки посібника викликали те, що він мало використовувався вчителями та учнями в практичній роботі. Аналогічні недоліки характерні були і для

посібника з історії України для вчителів, створеного В. Зарубою [81].

Враховуючи серйозні недоліки історичних посібників, Міністерство народної освіти України рекомендувало школам та вищим навчальним закладам використовувати як навчальний посібник твори вчених з української діаспори О. Субтельного та А. Жуковського.

Найбільш популярною на початку 90-х років була книга професора Йоркського університету в Торонто (Канада) О. Субтельного “Україна. Історія”, видана ним англійською мовою у 1988 році. В Україні книга вперше була надрукована у перекладі з англійської з передмовою С. Кульчицького в 1991 р. видавництвом “Либідь” [248]. У наступні роки книга неодноразово перевидавалася (1992 р., 1993 р., 1994 р.).

Книга О. Субтельного вигідно відрізнялася за змістом від радянської інтерпретації історії України. Вона відновлювала в правах схему української історії, розроблену М. Грушевським, і доповнювала її. Автор відмовився від прийнятої в радянській історіографії періодизації української історії за формаційною ознакою. В основу періодизації ним були покладені зміни у всіх сферах життя народу. Це визначило і структуру книги. У вступі висвітлюються найдавніші часи, а далі йдуть розділи: “Київська Русь”, “Польсько-Литовська доба”, “Козацька ера”, “Під імперською владою”, “Україна у ХХ столітті”.

Характерною рисою книги О. Субтельного був відхід від ідеологічної упередженості у висвітленні подій. Якщо в радянській історіографії перевага віддавалась висвітленню подій, що сталися у Наддніпрянській Україні, то в книзі О.Субтельного був досягнутий баланс - з однаковою мірою глибини висвітлювалися найважливіші події в Україні, незалежно від того, в якій частині українських земель вони сталися. Різко відрізнялася книга від радянських праць і персоналіями. У книзі висвітлювалася діяльність тих осіб української історії, які радянськими істориками були з неї вилучені (І. Мазепа, С. Петлюра, А. Шептицький, Є. Коновалець та інші). Слід звернути увагу на особливість висвітлення автором спірних питань української історії: він наводив усі наявні серед істориків точки зору. Саме так висвітлюється, наприклад, Переяславська

рада 1654 р. [248, с.124-125]. Автор залишає за читачем право самому обрати точку зору на оцінку цієї події.

На жаль, на зміст книги негативно позначилась відірваність автора від архівів України: не всі питання йому вдавалося висвітлити із залученням важливих джерел, які на час випуску книги ще не були опубліковані. А з деякими висновками автора взагалі не можна погодитися. Так, оцінюючи поведінку радянських людей у роки Другої світової війни, він пише: “Під час війни величезна більшість населення України лишалася політично нейтральною, більше дбаючи не про організацію опору, а про те, щоб якось вижити” [248, с.423]. Цей висновок О.Субтельного спростовується цифрами та фактами, що наведені в численних працях українських істориків з історії Великої Вітчизняної війни. Не можна не враховувати і того, що книга О. Субтельного була написана як розповідь про Україну, а не як підручник для навчальних закладів, що й відбилося на характері викладу матеріалу. І все ж, незважаючи на окремі недоліки, книга О. Субтельного відіграла велику роль в опануванні учнями та студентами історії України, вона вплинула і на зміст підручників і посібників, які вийшли в світ після випуску книги О. Субтельного.

У 1991 р. у Львові була видрукувана ще одна книга, написана О. Субтельным у співтоваристві з А. Жуковським, - “Нарис історії України” [76]. Враховуючи, що в Україні ще не було “стабільного” підручника з історії України, автори спробували підготувати такий. Створений на основі книги О. Субтельного, він був значно компактніший, порівняно з нею, і розрахований на учнів та студентів навчальних закладів України. У 1992, 1993 рр. підручник двічі перевидавався.

У 1992 році була видана ще одна книга з історії України, написана вченим з української діаспори, професором Мічиганського університету Р. Шпорлюком [283]. Але в зв'язку із занадто конспективним викладом в ній історичних подій, вона не знайшла практичного застосування в навчальних цілях.

Як бачимо, запровадження історії України як самостійної шкільної навчальної дисципліни вимагало створення повноцінних сучасних навчальних підручників. Переломним у підручникотворенні став 1992 рік, коли в Україні почалося створення підручників та посібників різного ступеня складності у

відповідності з вимогами диференційованого навчання, що передбачало поєднування обов'язкового (базового) ядра знань і матеріалу додаткового, поглибленого рівня. У цьому році намітилась тенденція і на відмову від одного обов'язкового підручника для того або іншого класу.

Це наочно виявилось, наприклад, у створенні посібників для початкового вивчення історії в 5 класах загальноосвітньої школи. Ще у 1991 р. Міністерство народної освіти УРСР розробило проект програми початкового курсу історії України для 5 класів, розрахований на 68 годин, в якому по-новому трактувалося багато проблем вітчизняної історії [214].

У 1992 р. були надруковані два пробних підручники для 5 класу середньої школи [136; 153]. Зауважимо лише, що недоліком обох підручників була заполітизованість, небажана для підручників, розрахованих на дітей 12-18 років.

М. Коваль, С. Кульчицький та Ю. Курносів підготували матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи, які були схвалені вченою радою Інституту історії України АН України [110]. Книга охоплювала події від Лютневої революції 1917 р. в Росії до 1990 року. Книга, яка відображала стан розвитку історичної науки в Україні на початок 90-х років, вигідно відрізнялася від попередніх посібників новими підходами до висвітлення багатьох питань. У ній, зокрема, більш об'єктивно оцінена і досить повно висвітлена діяльність Центральної Ради, гетьманської держави П. Скоропадського, з нових позицій схарактеризовані форма і сутність радянської влади, показано їх розходження [110, с.165-168], розкрито курс більшовиків на ліквідацію державності в національних республіках, зокрема в Україні [110, с. 222-226], дана оцінка голоду в Україні 1933 р. [110, с. 279-282], масових репресій [110, с. 290-296, 307-309]. Автори відмовились від прийнятої в інших посібниках оцінки характеру Другої світової війни для України: вони не вживали прийнятого раніше терміну “Велика Вітчизняна війна”, замінивши його більш широким - “Друга світова війна”. У книзі схарактеризовані діяльність “шестидесятників” та розвиток національно-визвольного руху в Україні в наступний час [110, с. 407-411, 431-444]. Звичайно, не на всі питання, що постали на той час і вимагали реагування, автори змогли дати відповіді. Авторам також не вдалося відійти і від деяких застарілих оцінок Комуністичної партії, дати об'єктивну оцінку діяльності ОУН-

УПА в роки Другої світової війни (автори дипломатично уникнули висвітлення цих питань).

У 1991-1992 рр. з'явилися спеціальні підручники та посібники, розраховані на учнів середніх спеціальних навчальних закладів, абітурієнтів [103; 229]. У наступні роки кількість підручників та посібників продовжувала зростати, їх якість покращуватися.

Якщо в 1989 р. вийшло сім підручників з історії України для шкіл, то в 1990 - дев'ять, 1991 - три, 1993 - шістнадцять, 1994 - шість, деякі з них неодноразово перевидавалися, друкувалися кількома мовами: українською, російською, угорською, румунською тощо. На основі цих даних можна зробити висновок, що в ці роки завершився перший етап створення покоління нових підручників з історії України для загальноосвітньої школи. У наступні роки кількість видань навчальної та методичної літератури з історії України продовжувала невпинно зростати, про що свідчать дані таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Дані про видання в 1989-2000 рр. навчально-методичної літератури з історії України для загальноосвітньої школи

Роки	Кількість видань для учнів		Всього
	Перші видання	Повторні видання	
1989	2	5	7
1990	3	6	9
1991	3	-	3
1992	9	-	9
1993	14	2	16
1994	6	-	6
1995	19	4	23
1996	19	4	23
1997	30	14	44
1998	48	6	54
1999	60	15	75
2000	72	6	78
Всього	285	62	347

Таким чином, за 1989 - 2000 рр. в Україні було здійснено 347 видань навчально-методичної літератури з історії України. Загальноосвітні школи були забезпечені варіативними підручниками з історії України для всіх класів - з 5-го по 11-й включно.

Одним із помітних досягнень української історіографії у досліджуваний період є відновлені відродження традиції, започаткованої М. Грушевським та А. Лотоцьким щодо створення підручників для початкового ознайомлення молоді з історією своєї батьківщини. Педагогічний досвід свідчить: інтерес до вивчення вітчизняної історії активно формується в учнів у перші роки навчання. Це пред'являє високі вимоги до навчальної літератури, що створюється для початкового ознайомлення з рідною історією. У зв'язку із запровадженням у п'ятих класах загальноосвітньої школи початкового курсу історії України, в 1992 р. був створений перший пробний підручник для учнів [136]. Згодом з'явилися альтернативні підручники з початкового курсу історії України: І. Гриценка, М. Карабанова, А. Лотоцького (1994 р.), В. Мисана (1995 р.), В. Власової та О. Данилевської (1999 р.) [31; 57; 154].

Одним із вдалих підручників вітчизняної історії для п'ятих класів стала книга В. Власова та О. Данилевської. Матеріал у ній було згруповано навколо шести тем: 1) знайомство з історією; 2) княжа Русь - Україна; 3) українські землі у складі Литви та під владою Польщі; 4) Українська козацька держава, гетьманщина; 5) Україна пробуджується; 6) Україна - незалежна [31, с.270-271]. Підручник був написаний у яскравій формі. Він починається з популярного роз'яснення сутності історії, її джерел, історіографії. До тексту підручника органічно вписувалися уривки з художніх творів І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Теліги, В. Стуса та ін. Підручник став переможцем конкурсу Міністерства освіти України і Ліги українських меценатів.

Надзвичайно різноманітні за структурою, формою подання матеріалу, розкриття основного змісту були підручники з історії України для 6-8 класів. Їх у 1989 - 2000 рр. було створено 20 варіантів. В. Власов та І. Коляда [30; 113], наприклад, обрали

поурочну систему викладу матеріалу, яка, на їх думку, забезпечувала найбільш ефективно засвоєння учнями історичного матеріалу. Кількість тем у підручниках відповідала кількості уроків (7 клас - 24, восьмий - 27). Завдання та запитання, що були сформульовані до кожної теми, спрямовували до більш глибокого засвоєння учнями навчального матеріалу. З точки зору дидактичних вимог до підручників, така побудова книг була виправдана, хоча вона ускладнювала процес формування в учнів узагальнюючих уявлень про найбільш видатні події вітчизняної історії.

Інший підхід до викладу навчального матеріалу був застосований у підручниках для 7-8 класів, створених Г. Сергієнком, В. Смолієм, В. Степанковим [237; 239]. Відмовившись від поурочного викладу фактичного матеріалу, вони головну увагу звернули на розкриття змісту і наукову оцінку із сучасних наукових уявлень найбільш важливих подій української історії з найдавніших часів до кінця XVIII століття, таких як походження українського народу, становлення його державності, виникнення та історична роль козацтва, визвольні змагання українського народу, розвиток культури на основних етапах його історії. Такий підхід до викладу навчального матеріалу, на наш погляд, був найбільш доцільним і методично виправданим на той час.

З підручників курсу історії України для 9 класу високий науковий рівень характерний, насамперед, для книги, створеної відомим істориком В. Сарбеєм. Підручники цього автора, присвячені історії XIX ст., видавалися, починаючи з 1989 року, причому з кожним новим виданням вони збагачувалися не лише новим фактичним матеріалом, але й новими підходами узагальнення та викладу. У виданнях 1996 року [235] автор відмовився від формаційного підходу у викладі матеріалу, згрупувавши його в три хронологічно-тематичні розділи: 1) шляхом національного відродження (перша половина XIX ст.); 2) консолідація української нації (друга половина XIX ст.); 3) на порозі української національно-демократичної революції (перша половина XX ст.). Така побудова підручника дозволила звернути

увагу на головні проблеми української історії. На відміну від інших підручників, автор додав матеріали про події в Україні, які мали значний міжнародний резонанс (повстання на панцирнику “Потьомкін”, справа Бейліса) тощо. У підручнику добре оформлений методичний апарат, матеріал вдало поділений на параграфи, означені “ліхтариками”, є термінологічний довідник. Заслуговує на увагу поява нового компонента підручника - розділу “Історичний архів”, у якому наводилися найбільш важливі історичні джерела, ознайомлення з якими сприяло більш глибокому засвоєнню історичного матеріалу.

Оскільки на завершальному етапі навчання у загальноосвітній школі учні вивчають найбільш складний етап в історії України - ХХ століття, що насичене подіями, які визначили долю України, надзвичайно важливим завданням істориків було створення підручників, гідних цієї епохи.

Одним із таких підручників стала книга С. Кульчицького, М. Ковалю, Ю. Лебедевої [134], яка рекомендувалася для учнів 10 класу. Для підручника була характерна спроба реалізувати незаангажований політичними підходами виклад подій історії України з 1917 по 1945 рр. Книга охоплювала події на всіх українських землях, незалежно від того, до складу яких держав вони в той час входили. Вона відкривалася розділом, в якому із сучасних наукових уявлень були охарактеризовані основні події української демократичної революції 1917-1920 рр. [134, с. 4-48].

Основна частина підручника присвячена історичним подіям радянського часу. Автори об’єктивно висвітлювали досягнення та прорахунки радянської влади, зокрема успіхи та труднощі індустріалізації [134, с. 154-163], здійснення колективізації та її трагічні наслідки, голодомор 1932-1933 рр. [134, с. 163-172], суперечливі події напередодні Другої світової війни. При розгляді подій Другої світової війни автори комплексно характеризують рух опору українського народу, аналізуючи як партизанський рух, так і діяльність ОУН-УПА. У підручнику були вдало подані персоналії: автори не обмежуються перерахуванням прізвищ, а дають стисло характеристику історичних осіб, які згадуються в тексті. Наведені у кінці книги

[134, с. 264-286] хронологічна таблиця, довідник історичних персоналій, словник історичних понять, термінологічний словник значно підвищували пізнавальні можливості підручника.

Нові концептуальні підходи у викладанні матеріалу вдало були реалізовані у підручниках для 10-11 класів, які створили Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко [261; 262]. Автори не ухилялися від висвітлення складних і суперечливих проблем ХХ ст. і спробували дати їм сучасну неупереджену оцінку. Це стосується таких проблем, як розвиток України в умовах радянської влади, діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни та ін. Досить широко, порівняно з іншими підручниками, в книгах вказаних авторів схарактеризовані персоналії української історії, автори дають їм стисло характеристику та оцінку. Єдине, що викликає сумнів, - це доцільність акцентування авторами (особливо в другій частині підручника) уваги учнів лише на прорахунках радянської влади, особливо у повоєнний час. Саме цим можна пояснити критику вчителів на адресу цих підручників, хоча концептуально нові підходи до викладу фактичного матеріалу, що містяться в підручниках, в цілому позитивно сприймалися вчителями та учнями шкіл. Про це свідчили як відгуки в пресі, так і наслідки локальних соціологічних досліджень, проведених на місцях. Так кафедра суспільних наук Запорізького обласного інституту вдосконалення вчителів в 1996 р. провела опитування вчителів Запорізької області по наслідках обговорення двох підручників з новітньої історії України, які створили Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. У ході проведення соціологічного дослідження було проаналізовано 300 анкет учасників опитування. Вчених, насамперед, цікавило ставлення вчителів до національно-державницької спрямованості підручників. Тому перше питання було сформульоване таким чином: “Чи погоджуєтесь Ви з історичною концепцією підручника?”. 70% реципієнтів відповіли - “Так”, 15% - “Ні”, 15% - “У чомусь так, у чомусь ні” [260, с.145]. Як показало соціологічне дослідження, найбільш важко вчителям давалося відходити від більшовицьких схем історії світової війни 1939 - 1945 рр. [260, с.146-147].

Своєрідно розвивалася у 1989-2000 рр. історіографія навчальної літератури з всесвітньої історії. Для неї характерна була повільність у створенні національних підручників. Це можна пояснити рядом обставин. По-перше, у вітчизняній історіографії не було сталих традицій створення навчальних посібників з всесвітньої історії для шкіл. Виняток становили праці М. Грушевського та І. Крип'якевича, які звернулися до проблем всесвітньої історії і створили досить ґрунтовні посібники, які у 1995-1996 роках були перевидані в Україні [58-60; 128-130]. Більш того, посібник І. Крип'якевича отримав гриф Міністерства освіти України і був рекомендований як посібник для вищої школи.

По-друге, слід врахувати особливості створення навчальної літератури з історії в Радянському Союзі. Підручники для всіх класів загальноосвітніх шкіл створювалися, як правило, у Москві і рекомендувалися для всіх шкіл Радянського Союзу. Це звужувало можливості залучення авторів з України до створення підручників. Виняток становив один підручник з історії середніх віків, створений харківськими вчителями-методистами К. Агібаловою та Г. Донським [1]. Книга отримала перше місце на Всесоюзному конкурсі підручників і була рекомендована для всіх шкіл Радянського Союзу. Згодом вона була відзначена Державною премією СРСР і витримала 27 видань (останнє у 1991 р.) всіма мовами народів СРСР.

По-третє, не можна не враховувати, що кількість фахівців із всесвітньої історії в Україні була значно меншою, ніж кількість їх із вітчизняної історії. Кафедри з всесвітньої історії діяли навіть не в кожному університеті, що загальмувало процес створення підручників із всесвітньої історії.

Перший посібник із всесвітньої історії, адресований учням шкіл, з'явився лише у 1993 році [34-35]. Він був створений педагогами Сімферополя. Особливість посібника в тому, що він був підготовлений на основі програмних питань з історії для тих, хто готується до вступу до вищих закладів освіти, а по-друге, він охоплював події лише ХХ століття: з початку століття до початку 90-х років. Вихід посібника був помітною подією в історіографії

навчальної літератури, оскільки досі учні змушені були звертатися до кількох підручників, щоб знайти потрібний матеріал. У посібнику вперше в українській історіографії був представлений матеріал і з історії Росії, СРСР, оскільки окремий курс із цих дисциплін у школі був знятий.

Цікаво простежити концептуальні орієнтири авторів. Самі вони в тексті книги відзначали: “Посібник відображає загальноприйняті погляди на події або такі, які сприймаються більшістю істориків” [34, с.5]. Але всупереч цьому твердженню вони почали книгу з характеристики імперіалізму в його ленінській інтерпретації [34, с. 6-25]. Хоча на той час такі погляди поділяли далеко не всі історики України. Автори уникнули оцінки багатьох важливих, але суперечливих подій ХХ ст., наприклад, жовтневих подій 1917 р. в Росії (цей матеріал побіжно викладався в розділі, присвяченому Лютневій революції 1917 р.). Радянська історія була викладена занадто конспективно, окремими штрихами, які не давали можливості учням сформулювати справжнє уявлення про те, що ж відбувалося в той час у Радянському Союзі.

Викладаючи події Другої світової війни, автори уникнули гострих питань, наприклад, оцінки діяльності ОУН-УПА, обмежившись характеристикою радянського партизанського руху на окупованій території. По-старому було висвітлено виникнення “холодної війни” [35, с. 50-52]. З нових позицій була охарактеризована політика сталінського диктату щодо країн Східної та Південно-Східної Європи [35, с. 33-59], сутність режимів, що виникли в цих країнах [35, с. 97-104], революційні події 1989-1991 рр. у країнах Східної та Південно-Східної Європи [35, с. 104-108], дисидентський рух 60-70-х рр. у цих країнах [35, с. 161] та ін. У цілому це був перехідний посібник, поява якого не вирішувала проблеми підручників із всесвітньої історії.

Перші “стабільні” підручники з всесвітньої історії для шкіл України з’явилися лише лише в 1994-1995 роках. У 1994 р. було опубліковано три посібники, в 1995 - десять, в 1996 - шістнадцять. Уявлення про видання навчальної літератури з всесвітньої історії у 1989-2000 рр. дає таблиця 2.5.

Таблиця 2.5

Дані про видання в 1989-2000 рр. навчально-методичної літератури з всесвітньої історії для загальноосвітньої школи

Роки	Кількість видань для учнів		Всього
	Перші видання	Повторні видання	
1989	-	4	4
1990	-	11	11
1991	-	12	12
1992	-	2	2
1993	3	-	3
1994	3	-	3
1995	9	1	10
1996	14	2	16
1997	24	5	29
1998	32	10	42
1999	28	9	37
2000	28	7	35
Всього	141	63	204

Таким чином, в 1989 - 2000 рр. в Україні було здійснено 204 видання навчально-методичної літератури із всесвітньої історії. Досліджуваний період не можна поділити на етапи з точки зору видання навчальної літератури із всесвітньої історії (на відміну від навчальної літератури з історії України). Процес завершення створення варіативних підручників із всесвітньої історії для різних класів середньої школи розтягнувся майже на 10 років і завершився лише на початку 2000 р., коли були створені підручники з цієї дисципліни для всіх класів.

У 1994 р. О. Шалагінова та Б. Шалагінов видали підручник із історії стародавнього світу для 6 класу [281]. Ці автори подолали такий типовий недолік багатьох підручників, як виклад подій всесвітньої історії у відриві від вітчизняної історії. Пов'язуючи матеріал всесвітньої історії із вітчизняною історією, автори наводили факти про трипільську культуру [281, с. 35-36], грецькі поселення на землях стародавньої України [281, с. 141-145] та

інші матеріали, які дають наочне уявлення про синхронність подій всесвітньої історії. Підручник формував уявлення про становлення первісної цивілізації. Наведені в ньому таблиці дозволили наочно прослідкувати етапи виходу людини із тваринного світу [281, с. 37-38]. Дуже вдало в канву авторського тексту впліталися уривки з Біблії, священних текстів буддистів, легенд, міфів, поезій Л. Українки, щоденників учених, праць істориків, слушно наводяться афоризми видатних осіб. Тому недаремно цей підручник витримав кілька видань.

Оригінальний підручник для загальноосвітньої школи із стародавньої історії створили С. Голованов та В. Дрібниця [47]. Використовуючи цивілізаційні підходи до викладу матеріалу, автори висвітлювали події під кутом зору становлення певних цивілізацій. Це яскраво виявилось вже в розділі “Стародавній Єгипет - перша цивілізація Стародавнього Сходу”. Вдало оформлений і початок підручника: він відкривається роз’ясненням понять “історія стародавнього світу”, “цивілізація” та ін. [47, с.6-8]. Враховуючи специфіку історичного часу, що висвітлюється у підручнику, автори багато уваги приділили історії релігії, культури. Чітке формування понять, їх популярне роз’яснення, включення до основного тексту додатків із джерел під рубрикою “Цікаво знати” робили підручник дуже зручним і цінним для учнів. Не можна обминути і таку особливість підручника, як розкриття наприкінці нього місця стародавнього світу в історії людської цивілізації [47, с. 256].

Але, оцінюючи підручники з історії стародавнього світу, не можна залишити поза увагою критичні зауваження, що були висловлені відомими фахівцями О. Крижанівським та В. Ставнюком щодо висвітлення у підручниках деяких проблем стародавньої історії. Мова йде про помилкову класову оцінку деяких форм духовного життя (конфуціанство - ідеологія аристократів, християнство - релігія рабів тощо). Вчені звернули увагу на необхідність подолання ще одного стереотипу: “У підручниках з історії на суспільствах Стародавнього Сходу продовжує тяжіти, немов каїнова печать, ярлик “рабовласницькі”, хоча не воно визначало увесь спосіб життя і мислення стародавньої людини” [127, с.12]. Як довели сучасні вчені, грандіозні споруди того часу - єгипетські піраміди, Велику Китайську стіну зводили не раби, а вільні люди. Тому природним здається висновок авторів про те, що “Сутність античної

цивілізації визначало не рабовласництво..., а економічна, політична й особиста свобода громадян” [127, с.13].

Досить оперативно, порівняно з іншими, був створений в Україні підручник із історії середніх віків, оскільки до його написання були залучені автори, підручники яких високо оцінювалися і за радянських часів. Власне кажучи, К. Агібалова та Г. Донської переробили свій попередній підручник, додавши до нього матеріали з історії церкви, неєвропейського світу, історії Росії, а також культурного розвитку світу. Поява цього підручника не виключила появу альтернативних підручників з історії середніх віків, які створювалися за участю авторів першого підручника. Зокрема, високої оцінки заслуговує підручник В. Духопельникова та Г. Донського [73], в якому вдало була дана оцінка середньовіччя в історії людства [73, с. 154-156], яка, на думку авторів, підводить до висновку про те, що “в середні віки людство здійснило великий крок вперед порівняно з древністю в розвитку господарства, культури і моралі” [73, с. 156].

Досить різноманітна за структурою, змістом, формою викладу матеріалу палітра навчальних книг, присвячених новій всесвітній історії (XVI ст. - початок XX ст.), яка вивчалася у 8-9 класах загальноосвітньої школи. Якщо визначити головні риси підручників, присвячених цьому етапу всесвітньої історії, то можна виділити дві: 1) органічне включення до книг матеріалів з історії Росії (вони раніше включались до окремого курсу історії СРСР; 2) відхід від однобічності класово-формаційного підходу до висвітлення подій та структуризації навчального матеріалу.

Одну з перших спроб здійснити цивілізаційні підходи до періодизації всесвітньої історії стосовно конкретного історичного відрізка - XVI - XVIII ст. - у навчальній літературі з історії для загальноосвітньої школи зробили І. Мішина, Л. Жарова, А. Міхеєв, автори підручника для 8-го класу середньої школи, перше видання якого було здійснено у 1994 році [158]. Автори, насамперед, відмовилися від описового, фактографічного методу викладу матеріалу, коли події викладаються в лінійному вимірі, в суворо хронологічній послідовності. Обравши діалоговий метод спілкування з учнями, автори попереджають, що їх підручник розрахований на більш підготовлених учнів для реалізації запропонованого ними цивілізаційного підходу. Автори обрали

оригінальну структуру підручника. Підручник відкривається розділом “Що таке цивілізація?”, в якому автори викладають своє кредо: вивчення історії цивілізацій вони розглядають як шлях до розуміння сучасних проблем людства. Наводячи численні визначення цивілізації, коментуючи їх, автори підводять учня до думки про багатозначність поняття “цивілізація”. Назви розділів (вони удосконалювалися в кожному новому виданні) дають можливість осягнути шлях людства: “Від середньовіччя - до нового часу”, “Ранній новий час: виникнення земного”, “Ранній новий час: піднесення земного”, “Від середньовічної католицької Західної Європи до цивілізаційно-культурної спільноти нового часу” та ін.

Під оригінальним кутом зору поданий у підручнику матеріал із історії Росії, про що свідчить і назва відповідного (9-го) розділу: “Європеїзація Росії. Криза євразійської цивілізації”. У цьому розділі досить ґрунтовно охарактеризовані спадщина Петра I, новий обрис євразійської цивілізації, уособлений Російською імперією, розкритий “золотий вік” Катерини II. Така побудова підручника дозволила досить коротко, але ґрунтовно схарактеризувати прощання Західної Європи із середньовіччям, початок кризи аграрно-ремісничої цивілізації і становлення сучасних цивілізацій. Істотні зміни, що сталися у структурі підручника у 2-му виданні, свідчать, що автори знаходилися в пошуку оптимальної моделі сучасного підручника з всесвітньої історії.

Для більшості інших підручників з нової історії був характерний традиційний систематично-хронологічний виклад подій. Саме так побудовані підручники О. Гісема, О. Мартинюка, А. Ольбішевського, В. Щербини [45-46]. Деякі автори використали поурочний виклад фактичного матеріалу з нової історії. Така структура характерна для підручника, створеного педагогами Запоріжжя [39].

Найбільш відповідальним етапом у засвоєнні учнями всесвітньої історії, є вивчення ними новітньої історії, історії ХХ століття. Перші навчальні посібники, присвячені цьому етапу всесвітньої історії, з’явилися у 1995 - 1996 роках.

Книга С. Пивовара, Я. Серищева, С. Стельмаха, яка була адресована старшокласникам та абітурієнтам, охоплювала події з початку ХХ ст. до розпаду СРСР (1991 р.) [181]. Починається

вона з досить місткої характеристики світу на початку ХХ століття. У книзі враховані зміни, що сталися в світі на межі 80-90-х років, дається нова оцінка ролі СРСР і “соціалістичного табору” у світовому співтоваристві. До книги включені матеріали з історії Радянського Союзу. У розділі “Встановлення тоталітарних режимів у ряді країн Європи” [181, с. 94-115] подана досить точна характеристика сутності режиму, що встановився в СРСР у 30-ті роки. Автори роблять висновок, що “в 30-х роках в СРСР був встановлений тоталітарний режим, заснований на системі насильства, ліквідації демократичних інститутів, позбавлення людей елементарних прав і свобод при політичній диктатурі комуністичної партії, яка уособлювала в собі соціалістичну державу” [181, с. 106]. При висвітленні подій Другої світової війни автори показали, що відповідальність за розв’язання війни лежать і на сталінському керівництві [181, с. 121]. Вихід книги був своєчасним і корисним для читачів, але на її змісті негативно позначилася поспішність, з якою вона створювалася. Не випадково автори не наважилися назвати свою книгу підручником.

Більш вдалим був посібник, створений для учнів 11 класів О. Майбородою [147]. У ньому подавався неупереджений і політично незаангажований виклад подій всесвітньої історії з 1945 р. до початку 90-х років ХХ ст. Одна з найскладніших проблем сучасної історії - об’єктивна оцінка політики і дій конкретних осіб історії. Цю проблему вдало було розв’язано в посібнику. У книзі, наприклад, об’єктивно охарактеризований М. Хрущов із його суперечливою політикою. Щоправда, деякі оцінки, наприклад М. Горбачова, вимагали уточнення. Твердження, що він спирався на реформаторів [147, с. 238], спростовується самим же автором, коли він наводить факти про спроби Горбачова придушити в країні наростаючий національно-визвольний рух [147, с. 239]. Вдало був побудований заключний розділ посібника “Людство на порозі ХХІ ст.”, в якому розкриваються глобальні етнонаціональні проблеми, боротьба з міжнародним тероризмом та інші актуальні проблеми. Не випадково цей посібник був визнаний одним із кращих на конкурсі, організованому Міністерством освіти України та Міжнародним фондом “Відродження”. Посібник виявився одним

із небагатьох, присвячених історії ХХ століття, що отримали високу оцінку громадськості.

У 1996 р. група педагогів створила перший підручник із новітньої всевітньої історії для учнів 11 класу загальноосвітньої школи [36], але за трактуванням багатьох подій цю книгу не можна вважати вдалою через тенденційні підходи авторів. Не можна, наприклад, погодитися з оцінкою США як “лідера вільного світу” у післявоєнний час [36, с. 9]. До речі, цей висновок спростовують факти, що наводяться у книзі: США включили до військово-політичних блоків, які вони створили, відверто авторитарні й навіть тоталітарні держави [36, с.9-10]. Не можна покладати відповідальність за розв’язання “холодної війни” лише на СРСР [36, с. 324-325], ще у більшій мірі це вина США, Великобританії та інших західних країн. Особливо відчувається тенденційність авторів у висвітленні становища СРСР у післявоєнний період, при характеристиці причин усунення М. Хрущова з керівних посад тощо. Тенденційність авторів відчувається і у підборі документів, які наводяться в книзі для додаткової роботи учнів. Спогади деяких радянських чиновників (наприклад, Бурлацького) цитуються багато разів, хоча в науковій літературі вони критикувалися за упередженість, необ’єктивність. Підручник виявився ідеологічно занадто заангажованим, далеким від об’єктивного ґрунтового викладу складних подій буремного ХХ століття.

У 1997 - 98 роках кілька посібників з історії ХХ ст. було створено педагогами Запоріжжя [37; 38]. Один із них висвітлював події 1914-1939 рр. І знову доводиться відзначити наявність у книзі непродуманих висновків, недбалих формулювань та оцінок. Автори, наприклад, заявляють, що діяльність Тимчасового уряду в Росії у 1917 р. нібито сприяла активізації і оформленню національно-визвольного руху в Україні та інших регіонах Росії [37, с. 224]. Це не відповідає дійсності, що переконливо доведено в сучасних підручниках з історії України. Не можна погодитися з односторонньою оцінкою терору в Росії, зведення його лише до “червоного терору” [37, с. 242, 256]. Деякі документи, наведені в посібнику, не розкривають справжню сутність політики авторів цих документів. Це стосується, зокрема, декларації Денікіна з робітничого питання [37, с. 247].

Отже, проведений аналіз свідчить, що найбільш слабкою ланкою у підручникотворенні із всесвітньої історії було створення підручників із новітньої історії.

Активізації підручникотворення у 1989 - 2000 рр. сприяла активна діяльність Міністерства народної освіти, вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, а згодом Міністерства освіти і науки України, щодо проведення конкурсів на підручники, зокрема з історії. Перший із них був оголошений ще у 1989 р. Міністерством народної освіти УРСР. У 1991 р. відбувся новий конкурс, який проводився Міністерством народної освіти, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти, Держкомвидавом і Президією АН України. Для оцінки рукописів підручників було створено 11 конкурсних комісій, до роботи яких було залучено 119 висококваліфікованих науково-педагогічних працівників, науковців [5, арк. 53, 55, 69 підраховано автором].

Окремо проводилися конкурси підручників із історії України з метою створення високоякісних навчальних книг із вітчизняної історії. Наприклад, у 1997 р. Ліга українських меценатів та Міністерство освіти України оголосили конкурс на кращий підручник із історії України для середньоосвітніх навчальних закладів із метою “повного й правдивого висвітлення процесу становлення й розвитку українського етносу, української державності, для виховання національної гідності й свідомості, а також поваги до історії українського народу” [186]. Кращий підручник вирішено було видати за кошти Ліги українських меценатів.

Проводячи конкурси, Міністерство освіти України активно підтримувало курс на запровадження в школах різноманітних за формою та змістом варіативних підручників з історії. В 1994-1995 навчальному році в кількох областях України (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська) за наказом Міністерства було вирішено провести апробацію нових підручників з історії України для 7-8 та 9 класів, підготовлених В. Зарубою [196]. У наступні роки така практика продовжувалася. Наприклад, в 1998-1999 навчальному році для апробації в різних регіонах України було рекомендовано вже п'ять підручників із всесвітньої історії і п'ять - з історії України.

Міністерство освіти України встановило порядок рекомендації підручників до використання в школах різних

регіонів України. Наприклад, у 1997-1998 навчальному році для кожного класу середньої школи рекомендувалося по 2-3 альтернативних підручники з наданням органам освіти та школам права конкретно визначитися по кожному з них [191]. Всього було рекомендовано 25 назв підручників з історії України та 25 - з всесвітньої історії [178]. Такий порядок визначення підручників з історії, рекомендованих для шкіл, зберігся і в наступні роки [178, с.16-18]. Його дотримання в 90-х роках стало певною гарантією проти поширення в школах посібників, які не отримали підтримки наукової та педагогічної громадськості.

Особливістю розвитку навчальної літератури з історії, починаючи з 1992 р., стало її урізноманітнення в залежності від того, кому вона адресована, від методичних особливостей викладання в різних типах шкіл.

Заслуговує на увагу спроба авторів деяких підручників активізувати пізнавальну діяльність учнів шляхом включення до своїх книг нових компонентів. Наприклад, у підручнику з історії України для 6-7 та 8 класів автори І. Коляда та К. Криlach включили історичні завдання, кросворди, головоломки, чайнворди, історичні вікторини, дали визначення основних понять, що використовуються в їх книзі. Поряд із перевірконо-тренувальними завданнями були включені і творчо-пошукові. Така практика була новою.

Як додаток до основних підручників із вітчизняної історії, з'явилися посібники з історичного краєзнавства. Перші такі книги для шкіл області були створені в 1993 р. на матеріалах Полтавщини, Черкащини, в 1995 р. - Донеччини. Згодом посібники з історичного краєзнавства були видані у всіх областях України.

У 1995 р. з'явилася така нова форма навчальної літератури з історії, як робочі зошити учня. Перший експериментальний зразок нового типу посібника склав В. Мисан як додаток до підручника з історії України для п'ятого класу загальноосвітньої школи [156]. Видання, яке зовні нагадувало зошит, було побудовано за структурою основного підручника і включало до кожного розділу запитання, практичні завдання, головоломки, ребуси, чайнворди тощо. Учень, заповнюючи зошит, мав можливість особисто перевірити свої знання та навички з історії. Новий тип посібника був позитивно схвалений педагогічною

громадськістю, тому у 1997 - 2000 рр. такі посібники з'явилися до всіх підручників із історії для кожного класу середньої школи.

Відзначаючи таку характерну рису історіографічного процесу навчальної літератури з історії, як її урізноманітнення, слід відзначити, що не всі її різновиди мали високу пізнавальну цінність. Виникає, зокрема, сумнів щодо доцільності широкого впровадження у практику такого виду навчальної літератури, як збірники відповідей на екзаменаційні питання. Перші такі збірники з'явилися у 1997 р., а вже через рік вони буквально заповнили книжковий навчальний ринок.

Як бачимо, в 90-х роках у країні розгорнулася величезна робота щодо видання навчальної літератури, її здійснювали 45 видавництв. На жаль, виявлялися і недоліки в цій масштабній роботі. Як вказувалося в листі Міністерства освіти України № 119-134 від 4 квітня 1997 р., деякі видавництва самовільно встановлювали гриф Міністерства на посібниках; деякі з них видавалися навіть без повних реквізитів, що робили неможливим встановлення авторів та місця видання посібника [202]. Тому Міністерство освіти України розробило і 2 червня 1997 р. затвердило своїм наказом № 170 “Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників”, яким були передбачені умови отримання авторами грифу Міністерства на відповідні видання та рекомендації їх щодо практичного використання в школах [187]. Наприклад, у 1998 - 1999 навчальному році рекомендовано було до апробації в школах дев'ять книг (кожна в 3-5 областях) [191]. Всі ці заходи сприяли наведенню порядку у виданні навчальної літератури.

Завершуючи історіографічний огляд навчальної літератури з історії для середньої школи, слід зазначити, що при значному її кількісному зростанні доводиться визнати і певні прорахунки. Насамперед, це тенденційне висвітлення матеріалу та методична недосконалість, що негативно відображалася на змісті підручників. Невипадково вчені-педагоги останнім часом звернули увагу до розробки принципів, на яких слід будувати підручники з історії, до обґрунтування методичних вимог до них. На думку Л. Пироженка, всі підручники повинні будуватися на чотирьох принципах: 1) деполітизації: відмови від пристосування змісту історичної освіти до ідеології будь-яких партій, пріоритет

моралі над партійною ідеологією, орієнтація на загальнолюдські цінності; 2) науковості: відмови від використання недостатньо перевіреної інформації, необ'єктивного тлумачення історичного матеріалу; 3) гуманітаризації: посилення загальнокультурної спрямованості, образності, емоційності; 4) цілісності: послідовної структуризації змісту, системи знань [182, с.118].

Більш докладно сформулював сучасні дидактичні вимоги до навчальної літератури з історії В. Огнев'юк. Це: 1) урахування часу, місця і педагогічної доцільності запровадження історичного поняття (дати, факту); 2) логічне впорядкування у тексті фактів і понять; 3) неодмінне пояснення нових і складних понять; 4) побудова методичного апарату таким чином, щоб учень отримав не готові рішення проблемного завдання, а спонукався до їх самостійного пошуку; 5) уникнення категорійності й однофарбності в оцінці історичних подій, явищ, фактів, а тим більше нав'язування автором своїх оцінок і переконань; б) яскравість викладу матеріалу [167, с.5].

Дотримання сформульованих вченими принципів та вимог до навчальної літератури з історії стало запорукою подальшого удосконалення та збагачення книжкового навчального ринку в наступні десятиліття.

2.3 Відображення в підручниках та посібниках з історії нового змісту історичної освіти.

Огляд навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи, створеної в Україні в 1989 - 2000 рр., свідчить, що відмова від ідеологічного монізму, характерного для попередніх років, позитивно позначилася на змісті навчальної літератури з історії. В Україні нині законодавчо закріплено право учнів “на вільне формування політичних і світоглядних переконань” [78]. Це відкрило для авторів шкільних підручників широкі можливості для створення книг з альтернативними підходами до трактування історичних подій у рамках діючих у країні навчальних програм.

У підручниках з історії, створених у різних регіонах України в 90-х роках, відчуваються особливості висвітлення подій, що сталися не лише в даній місцевості, але й в Україні в цілому. Це пояснюється неоднаковим сприйняттям одних і тих же подій

населенням різних регіонів України. Наприклад, у 1994 - 1997 рр. Я. Грицак провів соціологічне дослідження, направлене на з'ясування специфіки сприйняття подій української історії, а також оцінки історичних постатей у різних регіонах України. Якщо в західному регіоні послідовність найважливіших історичних подій сформувалась у населення по лінії: “Київська Русь - українське козацтво - українська самостійність”, то в східному регіоні (Донецьк) по іншій лінії: “Переяславська угода - Українська радянська соціалістична республіка” [56]. Така тенденція відбилася і на змісті навчальної літератури, що готувалася на місцях.

Та справа не лише в цьому. У пошуках нових методологічних орієнтирів дехто з істориків схильний був відмовитися від принципу об'єктивності, який є одним із визначальних у роботі істориків, в т. ч. викладачів історії. Тому недоречними, на наш погляд, є заклики до відмови від об'єктивістсько-історичного викладу матеріалу в школах [230]. Тим більше, що зарубіжні історики вже помітили негативні наслідки відступу від цього принципу в українському підручникотворенні. На думку німецького вченого Ілге Вілфріда, в Україні у сучасних підручниках з історії подається етнопопулістський образ історії за М. Грушевським, відчувається брак багатоваріантності, вибірковість у доборі зображуваних фактів, що призводить до звуження картини [29, с.100, 107]. Ми не можемо повністю погодитися з таким висновком, про що свідчать наведені у попередньому параграфі матеріали. Більш того, доводиться визнати, що для підручників, створених у 1989 - 2000 рр., навпаки характерна полярність в оцінці ряду визначних подій історії, насамперед української.

Вважаючи цілком природним наявність у підручниках з історії певних розходжень у відборі історичного матеріалу, його інтерпретації, слід рішуче висловитися проти появи в навчальній літературі різнополюсних оцінок одних і тих же подій, оскільки це негативно впливає на формування в учнів сталих історичних поглядів. В. Огнев'юк з цього приводу писав: “...відсутність злагоди, компромісу серед представників історичної науки не дозволяє викладачеві більш-менш правильно зорієнтуватися у багаточисленному “новому” історичному фактажі, що вплив на

поверхню, будучи прихованим, табуйованим у попередні десятиліття” [168].

Підручник із історії є основою патріотичного та національного виховання учнів, тому він повинен містити науково обґрунтовані оцінки найважливіших подій історії, які засновані на концептуально єдиних методологічних підходах. У зв'язку з цим постає проблема розробки, удосконалення і втілення у підручниках із історії науково обґрунтованої схеми історії як всесвітньої, так і вітчизняної.

Як показав попередній аналіз, автори підручників 90-х років відійшли від механічного використання одного формаційного підходу і звернулися до всебічної характеристики життя людей у кожному історичному епоху. Об'єктом переосмислення стали такі ключові поняття, як “імперіалізм”, “революція”, “соціалізм”, “націоналізм”, “інтернаціоналізм”, “радянський народ” та інші. Якісно новими рисами підручників з історії України стало розкриття наступності у державотворенні українського народу, починаючи з Київської Русі, розкриття ролі козацької держави XVII ст., відродження української державності у 1917 - 1920 рр., аналіз складного процесу формування української державності після проголошення незалежності України.

В умовах зростання національної свідомості українського народу значного теоретичного та практичного значення набуває розбудова сучасної концепції історії українського народу. Схема української історії, розроблена М. Грушевським, вимагає уточнення. Не всі її компоненти і раніше сприймалися істориками. Наприклад, Д. Багалій був незгодний з оцінкою М. Грушевським Київської Русі як виключно української держави. Право на неї, на думку Д. Багалія, мали і росіяни, хоча і в меншій мірі, ніж українці. Не згодний він був і з оцінкою другої половини XVIII - початку XX ст. як переходу від занепаду до пізнішого відродження [7, с.31].

Сучасні історики, уточнюючи концепцію М. Грушевського, запропонували свої варіанти схеми української історії. Вони присвячені як окремим етапам, так і історії України в цілому. Ще в 1970 р. О. Оглоблін, виступаючи на 3-й конференції українських істориків в Українській Вільній Академії наук (Нью-Йорк), висловив свої думки з приводу схеми української історії за два останні століття (XIX-XX). Він запропонував, по-перше,

розглядати історію України на терені Великої України як самостійний історичний процес. По-друге, розглядати її в масштабі цілої Східної Європи. По-третє, при характеристиці подій на всіх українських землях не обмежуватися “лише потоком національно-культурного розвитку, а... бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного і культурного життя великої країни та її великого народу” [170, с.52].

Хоча міркування О. Оглоблина стосувалися схеми історії лише двох останніх століть, вони мають велике значення для розуміння історії України в цілому, адже в 90-ті роки історики України звернулися до комплексного розгляду історії українського народу. В останні роки завершився в основному і процес відсепарування української історії від російської. Що ж до слушної поради О. Оглоблина розглядати історію України в масштабі всієї Східної Європи, то вона поки що залишається нереалізованою, оскільки автори більшості підручників з історії України для школи продовжують висвітлювати вітчизняну історію у відриві від світової цивілізації, а не в контексті її, посилаючись, як правило, на наявність у школах курсу всесвітньої історії.

На відміну від учених української діаспори, безпосередньо в Україні історики звернулися до обґрунтування схеми української історії лише в 90-ті роки ХХ ст., причому ця проблема цікавила, насамперед, тих із них, хто створював навчальну літературу з історії України.

Слідом за О. Оглоблиним за теоретичне осмислення української історії двох останніх століть (XIX - ХХ) взявся автор посібника з історії України, який адресований школярам та студентам, львівський історик Я. Грицак [55]. Його книга присвячена одній великій проблемі - творенню модерної української нації. Саме під цим кутом зору в посібнику розглядаються всі інші проблеми: економічні, політичні, культурні тощо. Автор не приховує своєї симпатії до ідеї самостійності України, вважаючи, що саме вона відповідає корінним інтересам українського народу. Розвиваючи ідеї відомих вчених з української діаспори О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, спираючись на великий фактичний матеріал, Я. Грицак переконливо довів, що центральною темою української історії XIX - ХХ століть є формування модерної української нації.

Значно слабшою ланкою в теоретичному осмисленні історії України є розробка сучасної наскрізної концепції вітчизняної історії. Першу спробу розробки такої концепції зробив у курсі історії України відомий історик М. Брайчевський [19]. Щоправда, його концепція не охоплює новітньої історії України.

Виступаючи проти поширеної в радянській історіографії теорії про абсолютну етнічну єдність східного слов'янства, яка була розбита нібито монгольською навалою, М. Брайчевський слушно відмітив, що утворення народів не може бути актом єдиної дії. Цей процес, на його думку, мав складний динамічний характер, в ньому органічно перепліталися диференційні та інтеграційні процеси. М. Брайчевський писав: “Етнічний розвиток Русі йшов за схемою: антипочаткова Русь VI-VII ст. - Київська Русь IX-XIII ст. У першій половині XI ст. від спільного стовбура відгалужується білоруська етнічна спільнота. Головною основою її була Полоцька земля, а також Псков і Смоленськ. У середині та другій половині XII ст. визначилась російська спільнота, територіальним ядром якої стали Суздальські і Ростовські землі. Генетичною базою формування українського народу залишався той первісний загальноруський стовбур” [19, с.52].

Оригінальні й глибокі думки висловив учений із приводу оцінки наступних етапів української історії: Галицько-Волинське князівство він оцінює як “перше українське королівство”; Литовську державу - як спадкоємницю та продовжувача традицій Київської Русі, Україну в складі Росії розглядає як “колонію царату” [19, с.57, 67, 109]. Ці положення вимагають подальшого розвитку і реалізації в навчальній літературі з історії України.

Історіографічний аналіз навчальної літератури з історії України для шкіл свідчить, що найбільш актуальними проблемами 90-х років, які потребували чіткої відповіді вчених були:

- Походження українського народу;
- Київська Русь як держава українського народу;
- Українська національна революція XVII ст. і утворення козацької держави, як принципово нового типу держави;
- Творення модерної української нації у XIX - XX ст.;
- Національно-демократична революція 1917-1920 рр. і відновлення української державності;
- Оцінка радянського етапу в історії українського народу;

- Національно-державне відродження українського народу наприкінці ХХ ст.

Не всі елементи наскрізної схеми історії України розроблені на сьогодні достатньо глибоко. З деяких проблем ґрунтовні праці з'явилися лише останнім часом, тож автори підручників та посібників не встигли скористатися висновками цих праць.

Слабкою ланкою 90-х років стали дослідження етногенезу українського народу. Невипадково саме ця проблема фактично не висвітлювалася в багатьох шкільних підручниках (про винятки скажемо нижче). Складність полягала в тому, що в українській науці не сформувалося єдиних підходів до трактування проблеми походження українського народу, на що слушно звернув увагу в своїй доповіді в травні 1996 р. на засіданні Президії НАН України Г. Півторак [183, с.9-10].

Одні вчені залишаються і нині на традиційних для радянської історіографії позиціях про наявність у минулому давньоруської народності і спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови. Другі повністю сприймають концепцію М. Грушевського, який вважав, що формування українського народу почалося із середини першого тисячоліття нашої ери і розтянулося на кілька століть. Треті шукають якихось нових нюансів розв'язання проблеми. А дехто просто чекає, чим закінчатся дискусії. Така складна ситуація відбилася і на змісті шкільних підручників. Наприклад, В. Смолій та В. Степанков у підручнику з історії України для 7 класу характеризують наявні в історичній науці точки зору на походження українського народу: великодержавну, що панувала в російській історичній науці у ХІХ - ХХ ст., її модифікацію у радянській історіографії (Київська Русь - колиска трьох братніх народів), але основну увагу звертають на обґрунтування М. Грушевським походження українського народу [239].

Поява дослідження Г. Півторака, присвяченого походженню українців [184], дає підстави вважати, що автори навчальної літератури надалі зможуть більш ґрунтовно прослідкувати етногенез українського народу. На відміну від М. Грушевського, Г. Півторак вважає неправомірним шукати витoki українського народу в археологічних культурах на території України у період до нашої ери і навіть у першій половині першого тисячоліття. Хоча він не заперечує, що ці культури залишили помітний слід у

нашій історії (мова йде про культурну, а не етнічну спадкоємність). Щодо етнічної спадкоємності, то вона, на думку Г. Півторака, простежується лише із середини першого тисячоліття нашої ери. Білоруський етнос формувався із VI - IX ст., а російський аж із X - XI ст.

Завдяки працям П. Толочка, Г. Півторака та інших були уточнені оцінки Київської Русі як ранньоукраїнської держави, яка пізніше стала, на думку Г. Півторака, нестійкою конфедерацією “племінних князівств”. Уточнення деяких аспектів еволюції українського державотворення має принципове значення, оскільки подекуди в сучасних книгах історія державності висвітлюється з порушенням принципу історизму. Як зазначала Н. Яковенко, іноді держави часів Київської Русі, Гетьманату, Запорізької Січі розглядаються “як своєрідні аналоги сучасних держав цілісного політичного тіла з бюрократичним апаратом управління, стрункою фіскальною системою, уніфікованим законодавством, усталеними нормами тощо” [285, с.76], хоча насправді цього тоді ще не було.

У зв'язку із святкуванням у 1990 р. 500-річчя виникнення українського козацтва значно активізувалися дослідження його історії. У працях М. Котляра, В. Смолія, В. Степанкова та інших істориків [240-241] була всебічно розкрита соціальна природа українського козацтва, його політична історія, зокрема роль у формуванні національної держави. Нові методологічні підходи, застосовані вченими, дозволили довести, що метою Визвольної війни українського народу в XVII ст. було не возз'єднання з Росією, а створення власної держави. Визначаючи сутність Визвольної війни українського народу в XVII ст., В. Смолій та В. Степанков дійшли висновку, що це була українська національна революція [242].

В історіографії української демократичної революції 1917 - 1920 рр. довгий час існувало два протилежних підходи до трактування подій: радянський, який не визнавав за подіями в Україні самостійного значення, фальсифікував їх, і протилежний - національний, який трактував українську революцію як самостійне історичне явище (другий підхід характерний для праць вчених української діаспори). Кожний підхід мав певні недоліки. Перший фактично ігнорував національний момент, другий - недооцінював соціальні аспекти революції. У 90-х роках

з'явилися праці, які обґрунтували сучасні концептуальні підходи до висвітлення подій революції 1917 - 1920 рр. [222; 244]. Це дозволило авторам навчальної літератури з історії уточнити концептуальні підходи до висвітлення проблем української демократичної революції.

Для формування концепції української історії принципове значення має науково обґрунтована, політично незаангажована оцінка радянської доби в історії України. У 90-х роках у підручниках сталася корінна переоцінка комуністичного експерименту в Україні з позитивної на негативну. Негативна оцінка радянського етапу української історії особливо виразно відчувалася, наприклад, у підручниках О. Кучерука, Ф. Турченка [137; 261]. На думку Ф. Турченка, народи СРСР одержали “небачений раніше вид тиранії, новий виток тотальної русифікації, деформовану економіку... У своїх споконвічних прагненнях до незалежного політичного життя й справедливого суспільного ладу український народ був відкинутий на багато десятиріч назад” [261].

Більш зважений, науково обґрунтований підхід до оцінки подій радянської історії України характерний для підручників, створених за участю С. Кульчицького. І це не випадково. С. Кульчицький одним із перших серед українських істориків звернувся до глибокого монографічного дослідження проблем радянської історії з нових позицій, рішуче відмовившись від марксистсько-ленінських підходів. У його монографіях особливо ґрунтовно досліджені проблеми української історії 20-30 рр., він, зокрема, першим звернувся до характеристики радянзації України в 1919-1928 рр., оцінки “великого перелому”, аналізу трагічної статистики голодомору 1932-1933 рр. [132-133]. Саме це дозволило йому створити змістовні підручники, присвячені цьому часу.

Доводиться визнати, що на кінець 90-х років остаточно були не з'ясовані концептуальні засади вивчення історії Другої світової війни і зокрема участі в ній українського народу. Навіть назва цього етапу в історії України остаточно не з'ясована, оскільки частина істориків (С. Кульчицький, М. Коваль, Ф. Турченко та ін.) відмовилися від терміну “Велика Вітчизняна війна” стосовно України. С. Кульчицький вважає, що цей термін має відношення лише до кордонів та історії російської держави. З цією точкою

зору не згодні деякі інші історики (В. Іваненко, О. Удод та ін.), які продовжують стосовно України вживати термін “Велика Вітчизняна війна” [87, с.132-169]. Так різні підходи призвели до термінологічної плутанини у навчальній літературі.

Ще більші складнощі виникли через серйозні розбіжності серед авторів шкільних підручників в оцінці ОУН-УПА та висвітленні їх діяльності в роки Другої світової війни. Позитивним є те, що історія ОУН-УПА почала висвітлюватися практично у всіх шкільних підручниках з історії країни, але підходи до їх характеристики виявилися різними. Спостерігається, наприклад, переоцінка деякими авторами ролі антифашистської спрямованої діяльності ОУН-УПА. Це характерно, наприклад, для підручника Ф. Турченка, в якому висвітленню діяльності ОУН-УПА присвячено в кілька разів більше сторінок, ніж висвітленню партизанського руху [261, с.330-334, 347-350, 357-359]. Доводиться зустрічатися і з протилежними крайнощами, коли висвітленню діяльності ОУН-УПА присвячується в книзі кілька рядків, які зводяться до обвинувачення їх лідерів у “націоналістичній пропаганді” [48, с. 21]. Вказані недоліки навчальної літератури пояснюються недостатньою розробкою цієї проблеми в наукових працях 90-х років. Доводиться визнати, що, досліджуючи цю проблему за дорученням органів влади, історики поки що так і не сформулювали остаточних оцінок, обмежуючись попередніми висновками [221].

Доводиться визнати, що період державного відродження кінця ХХ століття висвітлювався у навчальній літературі не завжди досконало. Типовим недоліком була описовість, зведення викладу до переліку поточних подій без спроби надати їм глибокої оцінки. Все це диктувало необхідність подальшої актуалізації проблем нового змісту навчання з метою їх глибокого висвітлення в шкільних підручниках з історії.

Таким чином, аналіз становлення нового змісту історичної освіти та його відображення в навчальній літературі свідчить, що українська історична освіта пройшла складний шлях становлення. Подолати серйозні недоліки в історичній освіті, властиві їй із радянських часів, вдалося лише після здобуття Україною незалежності, коли активно почала розроблятися і здійснюватися на практиці сучасна концепція історичної освіти, яка була

реалізована у навчальних програмах з історії, схвалених Міністерством освіти України. На середину 90-х років визначилися концептуальні засади історичної освіти та були складені відповідні програми, основним пріоритетом яких стало вивчення історії України.

Історіографічний аналіз навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи, виданої у 1989 - 2000 рр., вказує, що за цей час сталися великі зміни щодо її кількості та якості. Цей період був надзвичайно плідним у забезпеченні загальноосвітньої школи підручниками. У 1989-2000 р. в Україні було написано понад 500 нових та удосконалених посібників для школи [233, с.3]. Важливе місце серед навчальної літератури зайняли видання з історії. За підрахунками автора, у 1989-2000 роках здійснено 573 видань навчальної літератури з історії, в т. ч. 347 підручників із історії України, 204 - із всесвітньої історії та 22 - з інших історичних дисциплін. Як бачимо, на кінець 90-х років середня школа була забезпечена підручниками з історії для всіх класів.

РОЗДІЛ 3. Історіографія навчальної літератури з історії для вищих навчальних закладів

3.1. Трансформація вищої історичної освіти в Україні та її вплив на підручникотворення.

Вища школа України до проголошення незалежності України не мала власної концепції історичної освіти, що негативно відображалося на стані навчальної літератури. До 1989 р. єдиною базовою історичною дисципліною у всіх вищих навчальних закладах Української РСР, як і всього Радянського Союзу, незалежно від профілю навчання чи регіону, була історія Комуністичної партії Радянського Союзу. На її вивчення виділялося в гуманітарних вузах 170, в інших - 120 аудиторних годин (лекції, семінари). Єдині навчальні програми затверджувалися централізовано у Москві Головним управлінням викладання суспільних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, а згодом аналогічним управлінням Державного комітету СРСР з народної освіти. До 1988 р. право видання підручників з базової історичної дисципліни, якою була історія КПРС, надавалося лише обмеженій кількості видавництв, розташованих у Москві.

У 1989 р., на хвилі гласності, курс історії КПРС був знятий із навчальних планів вищих навчальних закладів Радянського Союзу. 22 серпня 1989 р. наказом Держкомосвіти СРСР № 685 замість нього у вузах була запроваджена нова обов'язкова історична дисципліна - "Соціально-політична історія ХХ століття". Цим наказом Державний комітет зберіг за собою затвердження типових програм із цього предмета. Але одночасно провідним вищим навчальним закладам повернули право видання підручників та іншої навчально-методичної літератури з соціально-гуманітарних дисциплін, а також вперше надали право вносити до навчальних програм деякі зміни, пов'язані з місцевими умовами [117, с.3].

Запровадження нового вузівського історичного курсу було свідченням початку перебудови вищої освіти в Радянському Союзі, воно відповідало тим змінам, що почалися в країні. Введення курсу сприяло подальшому зростанню політичної активності молоді, зростанню її інтересу до історії, відмовленню

від багатьох стереотипів, що утвердилися в радянській історичній науці.

Але і після цього у викладанні історичної науки збереглися принципові недоліки, характерні для попереднього часу: гіпертрофована ідеологізація навчального процесу, накладання на історичний процес готових соціалістичних штампів, замикання на одній соціальній теорії - марксистській, нехтування національними особливостями підготовки студентів у галузі історії та інших дисциплін. Тому в пресі продовжувала лунати критика на адресу органів освіти, особливо з боку викладачів соціально-гуманітарних наук, яких незадовольняла половинчастість змін, запроваджених у викладанні історії.

Враховуючи це, Державний комітет СРСР з народної освіти у своїй постанові № 5/5 від 20 жовтня 1990 р. "Про підготовку студентів вищих навчальних закладів з гуманітарних та соціально-політичних наук" виклав нову схему викладання цих дисциплін у вузах Радянського Союзу. Вузам було надано більше прав у визначенні змісту навчання. Вперше в офіційному документі було встановлено, що вузи "самостійно розробляють і затверджують програми соціально-гуманітарної освіти з урахуванням профілю підготовки спеціалістів, регіональних і національних особливостей, наукового потенціалу кафедри" [117,с.4]. Обов'язковою з історичних дисциплін у постанові була визначена "Політична історія ХХ століття", яка мала формуватися з різних варіантів навчальних курсів.

Ця постанова дала поштовх розгортанню ініціативи на місцях щодо удосконалення змісту історичного навчання. Наприклад, викладачі інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Т. Шевченка внесли пропозицію про запровадження в Україні курсу політичної історії України ХХ століття. Програма цього курсу була розіслана до всіх вузів України [185]. Одночасно у вузах України розгорнулася жвава дискусія щодо запровадження у життя нової концепції гуманітарної та соціально-політичної підготовки студентів, тим більше, що на місцях кафедри політичної історії йшли далі рекомендації директивних органів і, враховуючи настрої студентів і необхідність посилення їх національного виховання, самостійно запроваджували курс історії України. Першими таку ініціативу

виявили викладачі і студенти вищих навчальних закладів Львівського вузівського регіону, де в 1990-1991 навчальному році в більшості вузів вже читався цей курс.

Міністерство народної освіти України відповідно до наказу міністра від 14 червня 1991 р. [4, арк. 20-22] розробило нову концепцію викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх спеціальних закладах республіки [4, арк. 23-22], передбачивши її реалізацію з 1991-1992 навчального року.

У концепції зазначалося, що “...постала необхідність вироблення єдиної Республіканської концепції викладання гуманітарних та соціально-політичних наук” [4, арк. 24]. Головне завдання концепції - це перехід на нову структуру викладання предметів соціально-гуманітарного циклу. Для її реалізації було визначено обов’язкові базові дисципліни історичного, філософського, економічного, соціально-політичного, культурологічного циклу, що мали вивчатися у вузах України. Повний перелік курсів подає табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Примірний перелік навчальних дисциплін та спецкурсів
для викладання у вузах республіки [250]

Напрямки	Дисципліни
Історичний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Всесвітня історія. 2. Політична історія СРСР. 3. Історія міжнародних відносин. 4. Політична історія ХХ ст. 5. Історія суспільних рухів та політичних партій в СРСР. 6. Історія України. 7. Історія сучасних цивілізацій. 8. Історія політичних партій в Україні.
Філософія	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вступ до філософії. 2. Історія філософії. 3. Соціальна філософія. 4. Основи сучасної та вітчизняної філософії. 5. Основні напрямки світової філософії ХХ ст. 6. Діалектика та теорія пізнання. 7. Філософія та методологія науки і техніки.
Економічний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Основи економічних теорій. 2. Політекономія. 3. Економічна теорія і проблеми господарської практики. 4. Історія економічних вчень. 5. Економічні системи суспільства.
Соціально-політичний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Політологія. 2. Основи соціології. 3. Інформатика. 4. Історія соціально-політичних вчень. 5. Теорія світового політичного процесу. 6. Сучасна теорія соціалізму. 7. Політика та ідеологія.
Культурологічний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історія і теорія світової і вітчизняної культури. 2. Історія культури народів СРСР. 3. Мистецтвознавство. 4. Історія образотворчого мистецтва. 5. Історія світової і вітчизняної літератури.
Інші гуманітарні науки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Історія релігії та атеїзму. 2. Право і правознавство. 3. Історія і теорія держави і права.

Одночасно з викладанням нових дисциплін змінювалося методичне, інформаційне та організаційне забезпечення навчально-виховного процесу. Задля цього передбачалося здійснити розробку спеціальних навчальних програм, організувати підготовку та видання нових підручників, курсів лекцій, довідників, хрестоматій та іншої літератури на вузівському й республіканському рівнях [4, арк. 30].

Деякі провідні вищі навчальні заклади розробили власні концепції викладання соціально-гуманітарних дисциплін. У концепції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка центральне місце у викладанні цих дисциплін відводилося історії України.

У 1991 р. вже в багатьох вищих навчальних закладах України читався курс історії України, хоча офіційний статус цього курсу керівними органами освіти ще не був визначений.

Становище із викладанням історії України радикально змінилося лише після проголошення незалежності України. Першим відреагувало на цю подію Міністерство народної освіти України, яке вже 2 вересня 1991 р. надіслало ректорам педагогічних інститутів (№ 1-9-337) листа, в якому було запропоновано у зв'язку з прийняттям Верховною Радою Української РСР Акта про проголошення незалежності України, Закону Української РСР "Про освіту" забезпечити поглиблене вивчення історії республіки. Міністерство запропонувало також вченим радам педагогічних інститутів розглянути питання про перепрофілювання кафедр історії СРСР у кафедри історії України, збільшити кількість годин на вивчення курсу історії України для студентів історичних спеціальностей [4, арк. 48]. Тепер студенти-історики повинні були вивчати курс історії України протягом I-IV семестрів, а обсяг навчального часу на вивчення цього курсу був збільшений з 130 до 370-380 годин [4, арк. 48].

У 1991 - 1992 навчальному році, який проходив під впливом проголошення незалежності України, практично у всіх вузах був запроваджений курс історії України. Хоча до 1993 р. він іноді читався паралельно з курсом політичної історії.

24 грудня 1991 р. навчально-методичний кабінет з вищої освіти Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти надіслав до вищих навчальних закладів проект концепції

гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, яким передбачалося включення до примірних навчальних планів бакалаврської підготовки курсу історії України обсягом 120 годин. Але, оскільки цей документ не мав директивного характеру до 1993 р., кількість годин на курс історії України не була остаточно визначена. Лише листом заступника міністра В. Гондюла від 19 травня 1993 р. на ім'я ректорів вищих навчальних закладів мінімальна кількість годин на курс історії України була встановлена в 120 годин.

Суттєвим недоліком у викладанні історії України була відсутність у перші роки науково обґрунтованих програм курсу. Єдиною програмою з курсу вітчизняної історії, яка була розроблена в 80-ті роки, була “Програма курсу з історії Української РСР для історичних факультетів педагогічних інститутів”, затверджена ще у 1982 році [213]. Вона складалася з трьох частин: 1) первіснообщинний лад. Період феодалізму; 2) період капіталізму. 1861-1917 рр.; 3) радянське суспільство. На вивчення курсу, який читався лише на історичних факультетах педагогічних інститутів та університетів, відводилося 130 годин, причому на вивчення перших двох частин курсу виділялося 64 години, на вивчення третьої частини - 66 годин. Таким чином, на вивчення історії 65 років радянського суспільства відводилося більше годин, ніж на всю попередню багатовікову історію українського народу. Але справа не лише у кількості годин. За змістом програма не відповідала науковим уявленням про історію України.

Програма була побудована за формаційною ознакою. У перебільшеному вигляді представлялися зв'язки України з Росією на різних етапах історії. Наприклад, польсько-литовську добу в історії українського народу рекомендувалося висвітлювати у тісному зв'язку з утворенням централізованої Московської держави як “центру притягання і опори для українців та білорусів”. Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України ХІХ ст. зводилося до проявів загальноросійських явищ (декабристи, революційна демократія, народництво, поширення марксизму тощо). Акцент по всій програмі був зроблений на викриття “антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій”. Всупереч фактам, Центральна Рада, Директорія та інші українські установи характеризувалися як буржуазно-націоналістичні, а їхня

політика як антинародна, контрреволюційна. Історія України радянських часів зводилася до “боротьби” за виконання п’ятирічних планів, рішень чергових партійних з’їздів, постанов ЦК партії. Вивчення історії Другої світової війни не передбачало об’єктивного висвітлення розгортання в Україні руху опору. Оцінка ОУН-УПА містилася в одному одіозному реченні: “Боротьба проти буржуазно-націоналістичних банд”. Ця програма, яка діяла до кінця 80-х років, аж ніяк не сприяла об’єктивному вивченню студентами складної історії свого народу.

Запровадження у вищих навчальних закладах у 1990 - 1991 рр. курсу історії України не супроводжувалося будь-якими рекомендаціями органів управління освітою щодо програмних настанов, тому історичні кафедри приступили до самостійного складання навчальних програм курсу з врахуванням сучасних досягнень історичної науки, головним чином зарубіжної (української діаспори).

У 1993 - 1994 рр. наукова-методична комісія з історії Міністерства освіти України (голова Б. Корольов) за дорученням Міністерства провела аналіз наявних програм з історії України. Виявилось, що не всі з них у повній мірі відповідають сучасним науковим вимогам, деякі з авторів не відмовились від спроб дотримуватися марксистсько-ленінських принципів та теоретичних уявлень. У програмах по-різному оцінювались такі історичні явища, як походження українського народу, роль і значення Переяславської ради 1654 р., радянський етап в історії України, роль ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Комісія дійшла висновку про необхідність розробки типової програми курсу історії України як своєрідного орієнтира для кафедр історії України вищих навчальних закладів.

Одна з перших таких програм була розроблена для історичних факультетів педагогічних інститутів викладачами кафедри історії України Сумського державного педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка (автори: Б. Корогод, В. Піскун). У 1993 р. республіканський навчально-методичний кабінет загальної, середньої і педагогічної освіти Міністерства народної освіти затвердив її і направив до педагогічних інститутів [93].

Програма рекомендувала вивчення історії України протягом перших шести семестрів навчання в такій послідовності: 1 курс -

історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.; 2 курс - з XIX ст. до 1917 р.; 3 курс - з 1917 р. до сьогодення. Автори відмовились від традиційного для радянської науки формаційного принципу періодизації історії України. Розробляючи нові підходи до періодизації, вони використали кращі надбання української історіографії XIX - початку XX ст., а також праці вчених української діаспори.

Програма акцентувала увагу викладачів на ті проблеми вітчизняної історії, які в радянській історіографії або замовчувалися, або фальсифікувалися (походження українського народу, історія української державності, українського національного руху тощо). В історії XX ст. по-новому оцінювалися визвольні змагання українського народу 1917 - 1920 рр., згадувалися трагічні сторінки української історії радянської доби ("розстріляне відродження", голодомор 1932 - 1933 рр., національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20-50-ті роки, діяльність ОУН-УПА та ін.).

Якісно змінився в програмі підхід до персоналій в українській історії. Педагогів та студентів історичних факультетів автори програми орієнтували на об'єктивну оцінку таких осіб української історії, як гетьмани І. Виговський, І. Брюховецький, П. Дорошенко, І. Мазепа, провідні діячі українського державотворчого процесу XX ст. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Петрушевич та інші.

Таким чином, нова програма з історії України для історичних факультетів педагогічних інститутів несла в студентські аудиторії нове бачення української історії. Вона корінним чином відрізнялася від програми 1982 р., яка діяла до прийняття нової програми.

Складніше проходив процес створення програм для читання базового курсу історії України у всіх інших вищих навчальних закладах. По-перше, до 1993 р. не було визначена кількість навчальних годин для курсу "Історія України" у вищих навчальних закладах різного типу. По-друге, на місцях катастрофічно не вистачало викладачів історії України, які мали б професійну підготовку за цим фахом. У більшості закладів освіти до викладання історії України, підготовки науково-методичної документації та написання посібників з історії України були залучені викладачі, які раніше читали курси історії

КПРС та політичної історії ХХ століття. По-третє, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України (згодом Міністерство освіти України) не виявило високої оперативності у підготовці типової програми з курсу історії України, яка допомогла б кафедрам вищих навчальних закладів створювати якісні методичні документи.

У 1994 р. за дорученням Міністерства освіти України група істориків (Я. Калакура, Б. Корольов, С. Кульчицький, Г. Швидько) підготувала перший проект короткої типової програми курсу історії України, який був розглянутий та схвалений науково-методичною комісією з історії Міністерства освіти України, а також Інститутом системних досліджень освіти Міністерства освіти України. На початку 1995 р. він був надрукований і розісланий до вищих навчальних закладів [94].

Автори відмовились від формаційного підходу до періодизації вітчизняної історії. Програма включала розділи: 1) стародавня історія України; 2) Україна середньовіччя; 3) ранньо-новітня історія України; 4) українські землі під владою Російської та Австрійської імперій; 5) Україна в ХХ столітті. Значну увагу автори приділили розвитку української державності на різних етапах історії, висвітленню історії культури України та українського національно-визвольного руху. Програма завершувалася темою, присвяченою розбудові української держави в 1991 - 1994 рр.

Пізніше, в 1996 р., ця програма розширеним авторським колективом, який очолив академік В. Смолій, була доопрацьована, розширена з метою подальшого обговорення її на зборах завідуючих кафедрами історії України та українознавства [95].

Розробка і затвердження в 1993 р. програми нормативного курсу історії України для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, а також створення в 1994-1996 рр. типової програми з базового курсу історії України для інших вищих закладів освіти сприяли виробленню справді наукових підходів до викладання вітчизняної історії, уточненню позицій викладачів по складних проблемах української історії. Програми активно вплинули і на процеси підручникотворення в галузі історії України.

Одночасно з розробкою навчальних програм створювалася та удосконалювалася національна концепція історичної освіти в Україні. Необхідність розробки такої концепції зумовлювалася рядом причин: по-перше, відсутністю її в роки радянської влади, по-друге, складністю завдань державотворчого процесу в Україні, який слабо спирався на історичні державницькі традиції в силу недостатнього усвідомлення їх громадянами України. По-третє, потреба в концепції була викликана існуючим у той час розпорощенням зусиль управлінських структур і колективів вищих навчальних закладів щодо розробки навчальних програм, видання навчальної літератури, підготовки педагогічних кадрів і проведення наукових досліджень у галузі історії [117, с.6].

Ще на початку 1991 р. за ініціативою викладачів вищих навчальних закладів та Інституту підвищення кваліфікації викладачів вищої школи при Київському університеті ім. Т. Шевченка був розроблений проект концепції гуманітарної та соціально-політичної підготовки студентів у вузах України. Гуманітарна освіта в ньому розглядалася як одна з визначальних ланок професійного і духовного формування особистості спеціаліста в умовах національно-культурного відродження України.

Керуючись вказівками Державного комітету СРСР в справах освіти, автори включили до переліку історичних дисциплін на вибір студентів курси всесвітньої історії, політичної історії ХХ ст., історії суспільних рухів та політичних партій тощо. Одночасно вперше за останні 70 років рекомендувалося включити до навчальних планів вузів курс історії України в обсязі 30-70 годин. Цей проект активно обговорювався в колективах вищих навчальних закладів, на нарадах у Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти України, але так і не був прийнятий через свою половинчастість.

Активна розбудова в Україні національної вищої школи гостро поставила питання про розробку концептуальних засад викладання основних базових дисциплін у системі освіти, в забезпеченні наступності у викладанні основних дисциплін у загальноосвітній та вищій школі.

У 1994 р. комісія під головуванням доктора історичних наук С. Кульчицького за дорученням Міністерства освіти України розробила проект концепції неперервної історичної освіти в

Україні, який був опублікований із метою обговорення на місцях [116]. У проекті зазначалося, що “пріоритет у системі історичних дисциплін відводиться історії України. Вона вивчається у контексті світової історії” [116, с.23]. В концепції визначалися принципи історичної освіти у вищій школі: гуманістична спрямованість, пріоритет загальнолюдських цінностей, демократизація системи викладання, реалізація в навчальному процесі науковості, історизму, об’єктивності, органічний зв’язок викладання з національною культурою, традиціями, наступність в освіті [116, с.22]. На жаль, робота над концепцією історичної освіти не була повністю завершена, хоча її ідеї були частково реалізовані в документах, що регулювали освітянську діяльність в Україні, зокрема в прийнятій II Всеукраїнським з’їздом працівників освіти “Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті” (Київ, жовтень 2001 р.).

Отже, якісно нові явища у національній вищій школі України, а саме такі, як відмова від надмірної ідеологізації навчального процесу та від старої централізованої системи розробки змісту та методики навчання, розширення прав навчальних закладів у визначенні змісту навчання в рамках запровадження Міністерством освіти і науки державних стандартів освіти, - значно підвищили вимоги до якості навчальної літератури, в тому числі з історії. Реалізація цих вимог часу була одним із основних напрямків діяльності істориків, які працювали у вищих навчальних закладах України в 90-х роках.

3.2 Історіографічний огляд навчальної літератури з історії України для вищих навчальних закладів.

Зняття в 1988 р. обмежень на видання на місцях навчальної літератури з соціально-гуманітарних дисциплін, запровадження у 1989 р. у вищих навчальних закладах замість історії КПРС нової навчальної дисципліни - політичної історії XX століття сприяло активізації діяльності вчених вищої школи щодо створення підручників із історії. У 1990 - 1991 рр. ця активність виявилася, насамперед, у створенні посібників із курсу політичної історії XX століття. У 1990 р. такий посібник у вигляді 10 брошур був підготовлений науковцями Інституту підвищення кваліфікації

викладачів суспільних наук при Київському університеті [161, с.89-91]. Аналогічні матеріали друкувалися іншими вищими навчальними закладами: Харківським державним університетом, Харківським політехнічним інститутом.

Одночасно активізувалась діяльність у вищих навчальних закладах щодо запровадження українознавчих курсів з історії. Цей процес органічно був пов'язаний із піднесенням наприкінці 80-х років національно-визвольного руху в Україні, зростанням невдоволення громадськості становищем української мови у суспільстві та зневажливим ставленням до вивчення історії українського народу.

Велике значення у пробудженні українського суспільства від політичної летаргії мало розкриття науковцями “білих плям” в українській історії. Так, у липні 1988 р. газета “Літературна Україна” вперше звернулася до проблеми об'єктивної, неупередженої оцінки особистості видатного політичного діяча та історика М. Грушевського та його творчої спадщини [9]. Публікація схвально була прийнята широким загалом читачів, хоча ЦК Компартії України, намагаючись применшити вплив статті, у своєму листі до партійних комітетів дав гостро критичну оцінку її змісту [274, арк. 77-78]. У той же час Перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький заявив, що вивчення “білих плям” історії проводиться неенергійно. Щоб взяти цей процес, який уже не можна було зупинити, під свій контроль, ЦК Компартії створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Комісії пропонувалося забезпечити відокремлення курсу історії УРСР у середній і вищій освіті в самостійну навчальну дисципліну, розширити кількість шкіл із поглибленим вивченням історії, організувати підготовку в провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії і книги для читання з вітчизняної історії [274, арк. 9-10]. Вперше в 1988 р. вітчизняною історією була названа не історія СРСР, а історія України.

У липні 1990 року Політбюро ЦК Компартії України, яке очолював В. Івашко, затвердило без будь-яких змін величезну програму видань джерел з історії України, яка була складена Академією наук України. Вона була опублікована у наукових виданнях [224]. У наступні роки величезну роль в її реалізації

відіграв створений у складі Національної Академії наук України Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Привертанню уваги громадськості до незадовільного стану вивчення історії України сприяла діяльність створених у 1989 р. громадських організацій: Товариства української мови ім. Т. Шевченка, добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, науково-громадської асоціації істориків “Істина”. Професійні історики, які об’єдналися в асоціацію “Істина” у своєму листі до вищих керівних організацій держави та освітянської галузі відмічали, що “упродовж багатьох десятиліть історія українського народу була об’єктом тотального замовчування, або й брутального перекручування. Із вузівських та шкільних курсів виключено вивчення творів корифеїв української історичної науки, місце яких зайняли підручники, далекі від потреб історичної освіти народу. За таких умов шкільний учитель, викладач вузу, технікуму виявився недостатньо або зовсім невідповідним до викладання історії України” [275, арк. 55]. З метою докорінної перебудови цієї справи організаційний комітет асоціації вважав за необхідне утворити кафедри історії України в усіх вузах республіки; ввести курси історії України до навчальних планів навчальних закладів; створити при кафедрах історії України Київського, Львівського, Харківського університетів республіканські центри підготовки й перепідготовки викладачів історії України для вузів; перетворити новоутворену кафедру історії України Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького - на науково-методичну лабораторію Міністерства освіти з розробки підручників, посібників, хрестоматійного та методичного матеріалу [275, арк. 55-56].

Запровадження у 1990 - 1991 рр. у вищих навчальних закладах України нормативного курсу історії України, а також розширення кількості спецкурсів з українознавчої проблематики супроводжувалося активізацією діяльності щодо створення навчальних посібників із цих дисциплін. Однією з перших публікацій були тексти лекцій, присвячені історичному розвитку українського етносу, підготовлені науковцями Львівського державного університету ім. І.Франка [149].

Значно активізувалася робота щодо видання навчальної літератури з історії України для вищих навчальних закладів у

1991 році (було здійснено 17 видань). Навчально-методичний кабінет вищої освіти Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України, спираючись на колективи кафедр вузів Києва, започаткував відділ видання серії навчально-методичних брошур по темах курсу “Історія України”. У 1991-1992 рр. було видано 18 брошур-посібників [161, с. 68-70].

По окремих темах або періодах історії України видали в той час посібники українознавчі кафедри Бердянського педінституту, Київського торговельно-економічного інституту, Київського автомобільно-дорожнього інституту, Львівського університету ім. І.Франка та ін.

Кафедра українознавства Тернопільського інституту народного господарства колективно підготувала навчальний посібник із курсу історії України, який містив конспективний виклад подій сучасності [96]. Автори зробили спробу відійти від односторонності формаційного підходу, вони звернули більшу увагу на висвітлення культурного розвитку українського народу, враховуючи специфіку регіону, посилили акцент на характеристиці подій на західноукраїнських землях, дали матеріали про українську діаспору. Незважаючи на конспективність викладу, вони змогли по-новому подати матеріал, дати принципово нові оцінки. Наприклад, колгоспний лад вперше в українській історичній літературі вони характеризують як антинародний [96, с.153], наведені дані про голодомор 1932-1933 рр. в українському селі [96, с. 158].

Перший ґрунтовний посібник з історії України у вигляді курсу лекцій у двох книгах був підготовлений групою провідних істориків республіки під керівництвом проф. Л. Мельника (Київський університет ім. Т. Шевченка) і виданий у 1991 - 1992 роках [97-98].

Представляючи курс лекцій, як першу спробу видання такого типу, автори зазначали, що він складений “з урахуванням сучасних наукових поглядів”, що в ньому уточнюється “ряд концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб” [97, с. 4].

Дійсно, посібник мав ознаки новизни: в ньому не було відвертої політичної риторики і повчань, як треба розуміти ті чи інші події, відсутні згадки про “буржуазно-націоналістичні” фальсифікації історії українського народу та інше. У той же час

на висвітленні ряду принципів питань відчувався вплив попередньої радянської історіографії, а звідси - непослідовність і нерішучість авторів у своїх висновках. Це стосується, наприклад, оцінки дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького в 1650-1651 рр. Опис дипломатичних кроків гетьмана подається таким чином, що залишається так і незрозумілою їх мета [97, с. 224-233]. Між тим чітку і однозначну відповідь на це питання дав М. Грушевський, який про дипломатію Б. Хмельницького писав: "Он замышляет очень сложную систему союзов против Польши: входит в непосредственные отношения с Портою и, признав себя вассалом султана, заручается оттуда наказом для крымского хана - помогать Хмельницкому против Польши. Кроме того, старается втянуть в войну с Польщею Москву и одновременно с подобными же целями входит в сношения с господарем Молдовии, с энергичным владетелем Трансильвании Юрием Ракоци, а несколько позже со Швециею" [61, с. 186].

За усталеною радянською традицією, у рожевих тонах у курсі лекцій змальовувалася Переяславська рада. Про те, що на ній виникли суперечності між українською старшиною і російськими послами з приводу присяги, не згадується, як і про те, що не всі мешканці українських міст бажали присягати московському царю.

Складних і неоднозначних подій другої половини XVII ст. автори торкаються побіжно і поверхово. Так, про Гадяцьку угоду говориться лише, що за нею "Україна віддавалася під владу Речі Посполитої, а магнати і шляхта одержали право повернутися в свої колишні маєтки на Україні. Водночас обумовлювався ряд привілеїв козацькій старшині та православної церкві" [97, с. 240]. Про поразку царських військ під Конотопом у червні 1659 р. взагалі не згадується. Виступ проти гетьмана І. Виговського, полтавського полковника Мартина Пушкаря і запорозького кошового отамана Якова Барабаша за старюю схемою кваліфікується як "повстання народних мас проти шляхетсько-старшинської верхівки на чолі з гетьманом Іваном Виговським..." [97, с. 315].

Посібник не давав відповіді на питання про причини незадоволення української громадськості політикою Петра I в Україні на початку XVIII ст., яка призвела до переходу майже всієї генеральної старшини на чолі з гетьманом, частини козаків і

більшості запорожців на бік Карла XII. Автори не наважились чітко і неоднозначно висловитись щодо оцінки політики І. Мазепи.

Обрання П. Орлика гетьманом після смерті І. Мазепи лише констатується. Складені при виборах гетьмана “Пакти і Конституція законів і вольностей Війська Запорозького” не отримали належної оцінки. Наголошено, що в них “проголошувався протекторат Швеції над Україною і союз України з Кримським ханством” [97, с. 256]. Про те, що цей документ визначав політичний і соціально-економічний устрій незалежної Української демократичної держави і був вищим виявом української політичної думки початку XVIII ст., - автори не пишуть. Не згадується і про діяльність П. Орлика та його сподвижників в еміграції, спрямовану на захист інтересів України.

Таким чином, спроба створити перший посібник нового типу з історії України дала працю, закономірну для перехідного періоду. Автори прагнули зробити його новаторським, але над ними ще тяжіли традиції і схеми попередньої історіографії, які відбилися на змісті курсу лекцій.

Це ще більш наочно виявилось в підручнику з історії України (дорадянський період), створеному для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів І. Рибалком. Книга, яка була написана ще у застійні часи і видана вперше у 1978 р., без серйозної доробки була перевидана у 1991 році [226]. Автор не змінив концептуальних засад висвітлення принципових питань української історії. Дотримуючись марксистської періодизації історії, він продовжив виклад подій за формаційною ознакою. Основну увагу він, як і раніше, звернув на висвітлення проблем класової боротьби, розвиток матеріального виробництва. Історіографічні розвідки, додані до розділів, свідчили, що автор продовжує замовчувати класичну українську історіографію XIX - початку XX ст. та праці вчених української діаспори. Такий підхід негативно відбився на змісті книги, на оцінках автором визначних подій історії. Наприклад, автор пише про наявність у даній історії єдиної етнічної категорії “ давньоруська народність”, Київську Русь оцінює як спільне надбання трьох народів, формування української народності відносить до XIV століття [226, с. 27, 40,

81-82]. Те, що в тогочасній історичній науці переважають інші погляди з цих питань, автор умовчав.

Із старих позицій у підручнику висвітлені події, пов'язані з Переяславською радою 1654 р., про що свідчить і назва відповідного параграфу “Возз'єднання України з Росією та його історичне значення” [226, с. 158-164]. При висвітленні подій ХІХ - початку ХХ ст. перевага віддається викладу проявів загальноросійських явищ в Україні, а не характеристиці таких явищ, як український національно-визвольний рух. Всі ці недоліки виключали можливість ефективного використання підручника в сучасних умовах, тому автор змушений був переробити його корінним чином і здійснити нове видання, в якому були усунуті вказані недоліки [227-228].

У наступні роки кількість видань навчальної літератури з історії України для вищих навчальних закладів продовжувала зростати. Якщо в 1992 р. було здійснено 19 видань, то в 1993 р. - 31, не рахуючи навчальних посібників із спецкурсів (див. таблицю 3.2).

Таблиця 3.2.

Дані про видання в Україні в 1989 - 2000 роках навчальної літератури з курсу історії України для вищих навчальних закладів.

Роки	Кількість видань		
	Перші видання	Повторні видання	Всього
1989	-	-	-
1990	1	-	1
1991	15	1	16
1992	19	-	19
1993	31	-	31
1994	16	-	16
1995	11	-	11
1996	12	2	14
1997	14	-	14
1998	13	4	17
1999	13	2	15
2000	10	3	13
Всього	155	12	167

Збільшилась кількість навчальних видань, присвячених курсу історії України в цілому або значним етапам української

історії, зросла кількість історичних кафедр, які включилися до процесу підручникотворення. У 1993 р., наприклад, матеріали до курсу історії України видали Київський педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Київський інститут цивільної авіації, Київський політехнічний інститут, Дніпропетровський університет, Донецький гірничо-металургійний інститут та інші вищі навчальні заклади.

У більшості з цих навчальних видань із сучасних позицій були охарактеризовані історичні процеси в Україні, подані науково обґрунтовані оцінки фактів та подій. Але загальним недоліком цих видань був загальноконспективний виклад подій. Наприклад, Ю. Терещенко (Київський педінститут іноземних мов) виклад багатовікової історії України від найдавніших часів до утвердження незалежності вмістив на 133 сторінках [253]. Іншим типовим недоліком було те, що багато хто з авторів, відмовившись від радянської схеми періодизації історії України, механічно використав схему з посібника О. Субтельного “Україна. Історія”, не врахувавши досягнення сучасної вітчизняної історичної науки. У перші роки підручникотворення для вищих навчальних закладів значну роль відіграли праці, насамперед посібники, створені вченими з української діаспори (Т. Гунчак, Д. Дорошенко, А. Жуковський, І. Нагаєвський, О. Субтельний, Н. Полонська-Василенко та інші). Особливо помітно на зміст і структуру посібників з історії України, що були створені у 1991 - 1993 рр., вплинула праця О. Субтельного “Україна: Історія”, вперше видана українською мовою в 1991 році і тричі перевидана у наступні роки (1992 р., 1993 р., 1994 р.).

З 1995 р. розпочався новий етап у створенні навчальної літератури з курсу історії України. По-перше, зросла кількість видань (1994 р. - 16, 1995 р. - 11, 1996 р. - 14, 1997 р. - 14, 1998 р. - 17, 1999 р. - 15, 2000 р. - 13). По-друге, на зміну “метеликам” - посібникам з окремих тем і конспектам лекцій - приходять ґрунтовні курси лекцій. По-третє, з’явилися книги, автори яких із нових позицій схарактеризували найбільш складні проблеми української історії.

Своєрідною спробою підбиття попередніх підсумків розвитку історичної думки в умовах незалежності стало двотомне видання “Історія України. Нове бачення”, підготовлене працівниками Інституту історії України НАН України з участю

вчених інших академічних установ та вищих навчальних закладів під загальною редакцією академіка НАН України В. Смолія [99-100]. У передмові сповіщалося, що книга покликана “дати правдиве уявлення про історичне минуле Української держави” і що вона знайомить широкий читацький загаль з останніми здобутками вчених-істориків, що ґрунтуються на документах і матеріалах, доступ до яких відкрила демократизація суспільного життя” [99, с. 4].

Матеріал цього видання був поданий у формі нарисів. У першому томі йшлося про події, що відбувалися на території України з найдавніших часів до початку ХХ ст. Автори з наукових позицій проаналізували літописи та нововіднайдені архівні документи, використали кращі здобутки дореволюційної, радянської та зарубіжної історіографії і таким чином спробували ліквідувати “білі плями” вітчизняної історії. Найбільш важкі для остаточного вирішення питання давньої історії (причини зникнення племен, місце в історії українського народу трипільської культури, походження слов’ян, характер і форма Давньоруської держави ІХ - Х ст. та ін.) були подані у формі гіпотез. Автори порадили обережно ставитися до такого болісного зараз питання, як походження українського етносу. З цього приводу вони зазначали: “Говорячи ж про проблему етнічних українців, її не потрібно “опускати” в глибину тисячоліть, удревнювати - там народу, який би іменував себе так, нема. Наші предки мали свої самоназви, і всі вони справили свій вплив на формування духовної і матеріальної скарбниці українського народу, котрий вийшов на історичну арену дещо пізніше - вже в середньовічні часи” [99, с. 38]. Що стосується терміну “давньоруська народність”, який зараз деякі дослідники вважають ненауковим і неприйнятним [79], думка авторів була така: “...залишається безсумнівним науковим фактом походження українців, росіян і білорусів від народу Київської Русі, як би його не називати: давньоруською народністю чи східнослов’янською етнокультурною спільністю” [99, с. 90].

Велика увага в книзі приділена подіям другої половини ХVІІ ст., діяльності гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка. При цьому автори одночасно об’єктивно проаналізували помилки і прорахунки їх політики. Досить

грунтовно, з нових позицій, висвітлена й історія України XVIII - XIX ст.

Найбільш цінним для викладачів став другий том цього видання, присвячений радянському періоду в історії України. У ньому вперше на основі нових підходів і архівного матеріалу, що став доступним для дослідників лише останнім часом, подано ґрунтовні нариси про Центральну Раду, Гетьманат П. Скоропадського, Директорію, історію ЗУНР. У загальному обсязі тому ці сюжети займають майже 30%. Крім архівного матеріалу, преси, автори використали праці й спогади провідних державних діячів того часу - М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Скоропадського, П. Христюка, І. Мазепи, М. Шаповала, М. Ковалевського, С. Русової та ін.

Читач вперше дістав багату інформацію про історичні умови й причини виникнення Центральної Ради, її соціальний і партійний склад, завдання і діяльність, про боротьбу Радянської Росії проти Центральної Ради, про обставини укладення і зміст Брестського договору, підписаного Центральною Радою з країнами Четвертого союзу та ін. Поданий матеріал свідчив, що Центральна Рада не була ні буржуазно-націоналістичною, ні контрреволюційною, про що твердила радянська історіографія. Вона не ставила завдання роз'єднати трудящих України й Росії перед лицем контрреволюції. Навпаки, Центральна Рада бачила Україну у складі демократичної Росії, і лише надзвичайно тяжкі обставини, у створенні яких головну роль відіграла Радянська Росія, змусили її проголосити повну самостійність УНР. Причини падіння Центральної Ради автори бачать у тому, що вона, проголосивши привабливі соціалістичні ідеї, не змогла реалізувати їх на практиці, чим викликала невдоволення трудящих мас. У подіях періоду березня 1917 - квітня 1918 р., на думку авторів, відбилась вся складність і суперечливість українського визвольного руху. "Доба Центральної Ради, - пишуть вони, - продемонструвала гаму сильних і слабих сторін української революції. До перших слід віднести, за вдалим визначенням В. Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню, політизацію, проголошення Української Народної Республіки. До других - відсутність необхідного політичного й державного досвіду в керманічів Центральної Ради, їхню

народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети” [100, с. 53].

Книга містить багатий матеріал, що висвітлює історію Української держави, гетьмана П. Скоропадського, Директорії, ЗУНРу. Період Гетьманства автори оцінюють як період ще однієї соціально-політичної утопії часів революції: спроби побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї. У цієї ідеї не було національного українського підґрунтя, а соціальні засади виявилися надзвичайно кволими [100, с. 76].

Підбиваючи підсумок визвольним змаганням в Україні 1917-1920 років, автори зазначають, що незважаючи на поразку, вони не пройшли безслідно. Саме під їх тиском, на думку авторів, “більшовики, засновуючи державу нового типу на теренах колишньої російської імперії, не змогли нехтувати українське питання і змушені були встановлювати свою владу у формі національної державності” [100, с. 100].

З принципово нових позицій висвітлювалися події радянського етапу історії України. Зокрема наводилися нові дані про ставлення партійно-державного керівництва до рішення політбюро ЦК РКП(б) замінити продрозкладку натуральним податком, про наслідки нової економічної політики в українській промисловості і сільському господарстві, про українізацію, про складний і суперечливий процес входження України до складу Радянського Союзу, про формування партійної диктатури тощо. На основі раніше невідомого матеріалу були висвітлені такі теми вітчизняної історії ХХ ст., як індустріалізація народного господарства, колективізація українського села, приєднання західноукраїнських земель і їх радянізація, Велика Вітчизняна війна, десталінізація українського суспільства та ін. Віддається належне і ОУН-УПА в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів на території України.

Автори проаналізували соціально-політичні процеси, які почалися в українському суспільстві під впливом “перебудови” в СРСР і які поклали початок корінним змінам у його розвитку; оцінили вплив “гласності” на початок національного відродження, формування багатопартійної системи і виникнення масових організацій, у тому числі Народного Руху України, загальне піднесення політичної активності громадян, яке

завершилося прийняттям Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

Безперечною заслугою цього авторського колективу було те, що він першим почав вивчення і висвітлення історії незалежної України. У нарисі “Україна незалежна” був показаний процес формування й утвердження української національної державності, її міжнародне визнання, політичне життя, економічне становище і культурне життя в перші п’ять років існування незалежної Української держави.

Окремий розділ був присвячений українській діаспорі. У ньому були наведені дані про чисельність українців і їх розселення у сучасному світі, про економічне становище і духовне життя українців у США, Канаді, Австралії, в країнах Південної Америки, в Європі, в країнах Сходу, про зв’язки зарубіжних українців з батьківською землею.

Поява двотомного видання “Історія України. Нове бачення” відіграла велику позитивну роль у формуванні нового змісту навчальної літератури з історії України. На базі цього двотомника був підготовлений навчальний посібник, який відобразив окреслені вище останні досягнення вітчизняної історичної науки [101]. Посібник був рекомендований Міністерством освіти України не лише для студентів і викладачів спеціальних та вищих навчальних закладів, але й для широкого кола тих, хто вивчає історію України. Цей посібник за глибиною змісту залишається і на сьогодні одним із кращих.

У 1994 р. з’явилися посібники для студентів вищих навчальних закладів і по окремих недостатньо досліджених розділах української історії. Колектив авторів Інституту археології НАН України під керівництвом акад. П. Толочка створив ґрунтовний посібник із давньої історії України [63-64]. Посібник був побудований на джерелознавчій базі, основу якої становили археологічні пам’ятки. Він написаний із позицій нової концепції стародавньої історії України. Не відкидаючи формаційного підходу, автори виступили проти його абсолютизації, оскільки він не забезпечував всебічного вирішення цілого ряду актуальних проблем цивілізаційного характеру, зокрема формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття, духовності суспільства.

Посібник висвітлював події стародавньої історії України від часу появи на її землях людини до епохи Київської Русі включно. Давню історію України автори розглядали не просто як суму окремих подій та процесів, а як самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації.

У книзі була обґрунтована сучасна теорія походження українського народу. Українець, - як вони пишуть, - не одвічно біологічна й історична даність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях. Хоча давнє населення України ніколи не було етнічно і культурно однорідним, автори доводять, що тут не було жодного факту цілковитої зміни етносів. “Тим самим, - пише академік П. Толочко, - забезпечувалися безперервність історичної пам’яті, органічне передання у спадок новому населенню культурно-світоглядного, життєдіяльного генофонду регіону. Так протягом тисячоліть різноетнічні народи поступово витворювали на території України певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури, котрі, закріплювані, урізноманітнювані та збагачувані на кожному новому історичному етапі, врешті-решт склали матеріальні й духовні підмурки менталітету українців” [63, с. 7]. Таким чином, у трактовці походження українського народу автори уникнули крайнощів, коли дехто бачить генетичну спадковість ще з енеоліту (з трипільської культури), а інші не бачать спадковості далі перших століть нової ери.

У книзі багато уваги було приділено питанням походження державності. Тут охарактеризована не лише перша держава східних слов’ян - Київська Русь, а й розкриті глибинні традиції політичного розвитку, започатковані ще у VI-IV ст. до н.е. (античні держави Північного Причорномор’я, скіфська держава тощо). Причому мова йшла не про генетичний зв’язок між цими політичними системами, а про їх вплив на суспільно-політичний прогрес тогочасного населення України.

Особливістю навчальної літератури 90-х років стало видання посібників із різними концептуальними підходами до аналізу історичних процесів, з різною оцінкою подій. Наприклад, посібник Л. Залізняка із стародавньої історії України відрізнявся за підходами від вищезгаданої книги, створеної під керівництвом П. Толочка, хоча вони з’явилися майже одночасно [80]. Л. Залізняк стверджував, що в питанні походження українського

етносу дотримується концепції М. Грушевського. Тому епоху слов'яногенезу поділяє на два етапи: венетський, або зарубенецький, та антсько-склавинський, або пеньківсько-празський. Межою між ними був початок великого переселення народів (гунська навала) та падіння Римської імперії у V ст., що радикально змінило геополітичну обстановку в усій Європі [80, с.134-136]. Автор оцінює VIII - IX ст. як переддержавний етап культурної та політичної консолідації слов'янства, яка завершилась у X ст. створенням праукраїнської держави - Київської Русі. Л. Залізник не згодний із характеристикою Київської Русі як "колиски трьох братніх народів" [80, с. 136, 140]. На жаль, автор виходить в книзі за рамки тематики, означеної в її назві і торкається багатьох проблем української історії.

Не погоджуючись з окремими висновками авторів, слід сказати, що поява авторських посібників, в яких науковці та педагоги отримали можливість висловити свою альтернативну точку зору на ті або інші історичні події та явища, стала позитивним явищем того часу. Серед посібників, створених індивідуально, привертають увагу книги, написані В. Борисенко і Н. Яковенко, що були рекомендовані Міністерством освіти України для студентів вищих навчальних закладів.

У передмові до свого посібника В. Борисенко критично зазначає, що пропонує ним книга - це "посібник перехідного періоду, коли застарілі або нав'язані суспільству концепції минулого України відкинуті самим життям, а нових, які б базувалися на солідних монографічних дослідженнях усіх сторін історичного процесу, ще немає" [16, с. 3]. Тому автор вирішив висловити свою точку зору головним чином з двох питань: 1) походження українського народу; 2) виникнення і розвиток української державності.

Про власну концепцію походження українців В. Борисенко висловився так: "У її основі лежить принцип безперервності етногенетичних процесів серед місцевих племен від зародження у скіфський період і до їхнього завершення в часи Київської Русі" [16, с. 4]. На думку автора, фізичний тип українця почав формуватись в епоху бронзи на антропологічній базі якогось одного племені чи союзу племен. Можливо, якісь антропологічні елементи українства започатковані в племенах шнурової кераміки

(друга половина III - перша половина II тис. до н. е.). На останньому етапі існування Великої Скіфії на території Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та частково Лісостепу сформувалося племінне об'єднання зарубенецької культури (III ст. - II ст. до н. е.). Автор вважає, що у складі цього об'єднання поряд з іншими східнослов'янськими народами «беруть свій початок і українці». Відтоді, зазначає він, простежується «безперервний поступальний етногенетичний процес аж до утворення української етнічної спільності» [16, с. 29-30]. Наступний крок у формуванні українського етносу пов'язаний з антами. Автор вважає, що етнічну основу антського союзу становили нащадки зарубинців, на базі яких сформувалася черняхівська культура (II-V ст.). Це об'єднання автор називає «праукраїнським» і допускає, що «анти розмовляли мовою, близькою до розмовної мови Київської Русі» [16, с. 37].

Етнічна консолідація населення на основі праукраїнських племен, на основі черняхівської та інших культур продовжилася в післяантський період. Відбувалося подальше нівелювання особливостей життя праукраїнських племен від Середнього Подніпров'я до Закарпаття. Все це і було процесом формування українського народу, який, на думку автора, уже в часи Київської Русі «постає перед світом як цілком сформована історична спільність спочатку під іменем «Русь», а потім «українці» [16, с. 4].

У питанні про державність автор переконаний в тому, що «в цьому відношенні український народ йшов у руслі загальноісторичного розвитку тогочасних народів і виробив власну державну самоорганізацію, яка найповніше відповідала його ментальності» [16, с. 4]. Витоки української державності він бачить у так званому Антському царстві, яке називає проукраїнським державним утворенням. Після розпаду антського об'єднання на початку VII ст. на Волині, Верхньому Подністров'ї та у верхів'ях Західного Бугу виникла «державна волинян», а в Середньому Подніпров'ї - «стабільне праукраїнське об'єднання Руська земля» під владою династії Києвичів. У роки правління останнього нащадка династії Аскольда, на думку автора, «Русь утверджується на історичній арені як могутня країна середньовіччя» [16, с. 40]. Події 882 р. автор кваліфікує як «перший на Русі-Україні двірцевий переворот, внаслідок якого

була скинута династія Києвичів, і владу захопили пришельці на чолі з Олегом” [16, с. 47]. Олег та його наступники почали приєднувати до Києва праукраїнські та інші племена. Сформувалася територія Київської держави, єдина для всього населення країни давньоруська мова. Її основою став живий розмовний говір давніх русів-українців.

З боротьбою за українську державність В. Борисенко пов’язує і виступ князя Михайла Глинського у 1508 р. В українських землях, зазначає він, активно діяв брат Михайла Василь, закликаючи київських бояр підтримати брата в намаганнях відібрати князівство з рук Литви й відновити Київську державу. Поразку Глинських автор оцінює як останню спробу української аристократії силою завоювати державну незалежність, а собі місце в її уряді [16, с. 110].

Наступний етап боротьби за українську державність пов’язується з визвольною війною середини XVII ст., в ході якої було повалене польсько-шляхетське панування й розпочато створення, як констатує автор, “Української національної держави республіканського типу” [16, с. 188]. З точкою зору В. Борисенка на дві актуальні й складні проблеми української історії можна не погоджуватися, але не можна не визначити її оригінальність і певну привабливість.

На фоні випуску багатьох посібників, які відрізняються один від одного лише кількістю фактажу, позитивне враження справляють книги, автори яких шукають нові методологічні підходи до висвітлення матеріалу. З цієї точки зору заслуговує на увагу посібник Н.Яковенко, яка зробила спробу, як вона пише, “звести історію з п’єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві” [284, с. 3]. Такий підхід крокує в ногу з утвердженням в історії антропологічного підходу. Цікаво, що авторка відмовилася від звичайних для радянської історіографії образів “сусіда-загарбника”, “підступного єзуїта” чи власного запроданця і пояснює історію крізь призму внутрішніх перемін у системі цінностей людей.

У зверненні до читача Н. Яковенко так презентує свою працю: читач не знайде в цій книзі, по-перше - готової відповіді на всі запитання. Чималу частку з них автор так і полишає відкритими, особливо в ділянках, де поки що немає розробок належного рівня. По-друге - тут немає ідеалізованого набору

героїко-патріотичних прикладів: виховній меті повинна служити відповідна популярна лектура, тим часом як обов'язок науки відвертатися від свого зображення в дзеркалі, навіть коли воно не лежить. По-третє - немає тут і співчуття до ультрапатріотичних гіпотез із дилетантським присмаком, якого б вузла проблем вони не стосувалися - етногенезу, витоків писемності, державних традицій Запорозької Січі чи ще чогось: такі речі мають право на існування, але не в науці, а поруч - у спеціальних друкованих органах і зі своїм колом шанувальників [284, с. 3]. Н. Яковенко зазначає також, що не ставить перед собою "честолюбної" мети "перевернути" дотеперішні уявлення про історію України. Її завдання скромніше - "звернути увагу на ті аспекти минулого, які ні для народницької, ні для державницької історіографії не мали ваги, а тим часом без їх витлумачення годі сподіватися, що стара Україна "скаже правду про себе нашому сучасникові" [284, с. 5]. Таким чином, автор репрезентувала суто наукове дослідження, яке ґрунтується на широкому колі історичних джерел, кращих досягненнях історіографії і позбавлено будь-яких догм і ідеологічних впливів.

Автор посібника його змістом відповіла на такі складні питання:

- хто такі руси і яку роль вони відіграли в утворенні Київської держави;

- як належить сприймати цивілізаційну спадщину Київської Русі;

- як тлумачити церковні католицько-православні чи православно-уніатські взаємини в Україні XV-XVII ст. і чим стала для її народу Берестейська унія;

- яку роль відігравала Польща (влада, церква, шляхта) у спалахові козацьких воєн;

- чим була Хмельниччина - становою козацькою революцією, громадянською війною, війною за національне визволення;

- в чому причини "Руїни" і в яких формах побутувало (і чи побутувало взагалі) українство на Правобережній Україні XVIII ст.;

- з якого часу можна говорити про територіальне і національне самоуправління українців.

Оцінюючи цивілізаційну спадщину Київської Русі,

Н. Яковенко не схильна її переоцінювати. Патріотичною, але несерйозною вважає вона поширену в радянській історіографії тезу про те, що нібито філософська думка Київської Русі збагатила світову філософську спадщину. Західно-європейським мислителям, які сформувалися на античній спадщині, зазначає авторка, “молода, варварська ще вчора Русь не мала чого протиставити, задовольняючись лише відблисками вченості, які потрапляли до неї коли прямо, а частіше - через болгарське посередництво” [284, с. 54]. Інша справа - світська література. Тут Русь дала блискучі зразки. Прикладом є літописи, а особливо “Слово о полку Ігоревім”, яке автор оцінює як знамениту поему, “яка без перебільшення належить до перлин загальноєвропейської культури” [284, с. 55].

Торкаючись питання про походження української мови, автор засвідчує свою прихильність до думки, згідно з якою про-українські мовні риси помічаються вже в перших писаних пам’ятках Русі XI ст., а почали вони оформлятися ще у VI-VII ст. [284, с. 59]. Автор висловила своє особисте бачення у багатьох інших працях вітчизняної історії.

Як бачимо, вихід багатьох авторських посібників дозволив зробити вузівський курс історії України не тільки повнішим, а більш барвистим і цікавим. І все ж основним видом навчальної літератури з історії в той час залишалися колективні праці, створені авторами-одномумцями. У другій половині 90-х років з’явилося кілька таких посібників, створених у різних регіонах України.

У посібнику київських авторів Ю. Терещенка та В. Курила висвітлювалася історія України з найдавніших часів до 1917 року [254]. Особливість книги - спроба авторів простежити в першу чергу особливості становлення української державності на всіх етапах історії. Щоправда, недоліком посібника є недостатня увага до подій у західноукраїнських землях.

Грунтовний посібник з історії України був створений науковцями Львова [102]. Автори рішуче відмовилися від стереотипів, що утвердилися в літературі радянських часів. Характерна риса посібника - в ньому органічно поєднуються матеріали з історії всіх регіонів України, внаслідок чого історія українського народу постає як цілісна багатобарвна картина. У книзі вдало були розкриті персоналії української історії на тлі

кожної епохи, що також сприяло кращому засвоєнню матеріалу. У 1998 р. цей посібник був перевиданий вдруге.

У цілому можна зробити висновок, що в 1990 - 2000 рр. в Україні був створений широкий спектр підручників та посібників з історії України для вищих навчальних закладів. Вони відрізнялися між собою обсягом, рівнем доступності викладу, мовою, змістом, рівнем втілення в них сучасних досягнень історичної науки. У ряді випадків вони відрізнялися й оцінками одних і тих же явищ і подій. У цьому можна переконатися, співставивши, наприклад, оцінки діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни в різних посібниках. Якщо в книгах, що вийшли у східному регіоні України, наголос робиться на характеристиці боротьби ОУН проти Червоної Армії, прорадянськи налаштованих верств населення, насамперед інтелігенції [131, с. 173], то в підручниках, створених у західному регіоні, підкреслюються інші моменти - участь ОУН-УПА в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів [138, с. 412-413]. Ці факти свідчать, що в навчальній літературі 90-х років ще не вдалося подолати однобічний, політизований підхід до деяких історичних явищ, подій, осіб.

Насторожує те, що розбіжності в оцінках стосуються частогусто принципів питань, в тому числі таких, як походження українського народу, витоки української державності, характер і навіть хронологічні межі Визвольної війни українського народу у XVII ст., оцінка взаємовідносин із країнами-сусідами, багато проблем радянського етапу історії України тощо. Не було серед авторів підручників та посібників єдності і в періодизації української історії.

Припускаючи можливість наявності в навчальній літературі з історії України різних підходів та оцінок, слід разом із цим звернути увагу на те, що вони повинні бути аргументовані, науково підтвержені. Адже не можна не враховувати особливого місця курсу історії України в системі виховної роботи у вищій школі. За даними соціологічних досліджень, проведених серед викладачів вищих навчальних закладів м. Харків, в рейтингу навчальних дисциплін, що активно сприяють формуванню у студентства громадянськості, історія України займала перше місце (34,6% опитуваних) [65, с. 22]. Все це поклало високу відповідальність на авторів підручників та посібників з історії України, що діяли на засадах науковості, об'єктивності, історизму.

3.3 Історіографія навчальної літератури з історії для професійної підготовки істориків у вищих навчальних закладах.

Корінний перегляд методологічних засад історичної науки та освіти, оновлення змісту викладання історичних дисциплін сприяли підвищенню вимог до навчальної літератури для професійної підготовки істориків у вищих навчальних закладах. У попередні часи така література, особливо з нормативних курсів, видавалася головним чином у Москві та Ленінграді, причому характерною ознакою того часу була відсутність повного комплексу підручників для професійної підготовки істориків. Мова йде не лише про підручники із спецкурсів, це було б в якійсь мірі виправданим, але й навчальні книги з професійно орієнтованих дисциплін і навіть нормативних курсів.

Роки перебудови і перші роки незалежності України історики деякий час вичікували, перш ніж взятися за написання якісно нових підручників для студентів-істориків. У 1989 - 1992 рр. не було опубліковано жодного підручника або посібника із всесвітньої історії або окремих зарубіжних країн для вищої школи. Вийняток складала навчальна література з курсу політичної історії ХХ ст., який читався для всіх студентів, та кілька невеликих посібників із проблем українознавства.

Переломним у підготовці навчальної літератури з історії виявився 1992 р., коли відразу в різних регіонах України було підготовлено кілька ґрунтовних посібників для студентів-істориків. Колектив педагогів Київського університету ім. Т. Шевченка підготував двотомний курс лекцій з історії Росії, а А. Загивейло (Одеський університет ім. І. Мечникова) - навчальний посібник з історії стародавньої Греції. Київський університет ім. Т. Шевченка видав також посібник зі спеціальних галузей історичної науки (керівник авторського колективу проф. В. Замлинський). Група авторів підготувала посібник з археології і стародавньої історії України, вийшло також шість спецкурсів із різних проблем українознавства та інша навчальна література. У наступні роки кількість виданої літератури продовжувала зростати (див. табл.3.3).

Значна кількість публікацій навчальної літератури - 170 за 10 років для однієї спеціальності - це невеликі брошури з методичними

рекомендаціями по окремих проблемах. Всесвітня історія та історія окремих зарубіжних країн були представлені у виданнях досить нерівномірно: не всі етапи всесвітньо-історичного процесу знайшли в них відображення. У цьому можна переконатися, звернувшись до характеристики виданих курсів.

Приємно відзначити, що був виданий перший національний підручник з історії первісного суспільства, створений науковцями Київського університету ім. Т. Шевченка [90]. Відносно повно була представлена стародавня та середньовічна історія. В Одеському університеті ім. І. Мечникова був створений посібник із історії стародавньої Греції [77]. Професор Київського університету ім. Т. Шевченка О. Крижанівський підготував ґрунтовний підручник із історії стародавнього сходу, який був випущений двома виданнями [125-126]. Цій же дисципліні присвячений курс лекцій В. Рубеля [231]. Окремі проблеми історії середньовіччя знайшли відображення в посібнику С. Парсамова [177].

Таблиця 3.3

Дані про видання у 1990 - 2000 рр. навчальної літератури для вищих навчальних закладів із всесвітньої історії та інших дисциплін*

Роки	Тематична спрямованість літератури		Всього
	Всесвітня історія, історія окремих країн	Інша навчальна література	
1990	-	4	4
1991	-	6	6
1992	5	9	14
1993	3	9	12
1994	1	11	12
1995	4	5	9
1996	6	10	16
1997	13	16	29
1998	4	13	17
1999	6	22	28
2000	7	16	23
1990 -2000	49	121	170

*Примітки: 1) В 1989 р. публікацій навчальної літератури з вказаної проблематики не було; 2) До таблиці не включені дані про посібники з курсів історії України (див. табл.3.2), політичної історії ХХ ст., історії світової та вітчизняної культури, які розраховані на всіх студентів вищих навчальних закладів.

На жаль, на кінець 90-х років були відсутні вітчизняні підручники для студентів-істориків з нової історії, хоча новітньому етапу всесвітньої історії була присвячена значна кількість літератури: Ю. Бураков створив посібник для студентів-істориків з історії країн Азії та Африки, В. Газін - Європи та Америки, В. Яровий, С. Антонюк, А. Чепусов - країн Європи [20; 41; 288; 289]. Всі згадані посібники охоплювали, на жаль, не весь час новітньої історії і не всі регіони світу.

Гостру нестачу навчальної літератури з всесвітньої історії видавці компенсували перевиданням в Україні посібників, створених у Російській Федерації. Так, в Україні були перевидані посібники Р. Виппера з історії середніх віків та нового часу [27-28]. А Міністерство освіти України змушено було рекомендувати як посібник із всесвітньої історії книгу українського історика І. Крип'якевича, створену ще у 30-ті роки ХХ ст. і перевидану в 1995 р. у Києві [128-130].

Всебічно була висвітлена в підручниках історія слов'янства у ХХ ст. Цьому курсу були присвячені дві ґрунтовні праці [287; 278]. Що стосується історії окремих зарубіжних країн, то вона була представлена у навчальних виданнях, як правило, невеличкими за обсягом посібниками, які точніше можна кваліфікувати як методичні поради до вивчення історії цих країн. Це стосується історії і сусідніх з Україною держав, насамперед, Росії та Польщі, з якими її зв'язує багатовікова спільна історія. Історії Польщі, наприклад, присвячений лише один невеличкий навчально-методичний посібник, підготовлений у Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника, який не розкриває всієї складної історії цієї держави, а п'ять навчальних видань з історії Росії не охоплюють основні етапи її історії, зокрема взаємовідносин з Україною. Студенти-історики, готуючись до екзаменів, змушені були звертатись до видань, здійснених у Російській Федерації, хоча запроваджені там концептуальні підходи до трактування деяких проблем історії не співпадали з прийнятими в Україні.

У таблиці 3.3 під рубрикою "Інша навчальна література" наведені дані про випуск у 1990 - 2000 рр. 121 навчального видання. Це нормативні курси з археології, архівознавства, спеціальних галузей історичної науки, а також численні спецкурси для студентів-істориків різних спеціалізацій. Третину

посібників у цьому розділі складають українознавчі навчальні видання. Вони присвячені історії суспільних рухів і політичних партій в Україні, національно-визвольного руху української еміграції тощо. Приємно відзначити, що в цей час були написані перші посібники з нових нормативних курсів, запроваджених у вищій школі після проголошення незалежності України, зокрема з української археології, української етнографії [26; 75].

Значним досягненням історичної науки і підручничотворення стала підготовка та випуск у 1998 р. першого національного підручника з архівознавства, створеного провідними науковцями-архівознавцями України під керівництвом професора Київського Національного університету ім. Т. Шевченка Я. Калакури [6]. Підручник продовжив традицію глибокої розробки в навчальній літературі проблем архівознавства. Ця традиція була закладена ще у 20-ті роки ХХ ст. відомим архівознавцем В. Романовським, який створив перші узагальнюючі праці та посібники з українського архівознавства.

Значна кількість навчальних видань 1990 - 2000 рр. була присвячена спеціальним галузям історичної науки (26 назв). Сім із них висвітлюють проблеми історіографії, причому більшість - історію української історіографії. Серед цих книг заслуговує на увагу, насамперед, курс лекцій із цієї дисципліни, створений А. Коцуром та В. Коцуром, в якому із сучасних позицій охарактеризовані розвиток української історичної науки та її здобутки за кілька століть [122].

Важливим досягненням у розробці на сучасному рівні питань джерелознавчої теорії, нової інтерпретації джерел з історії українського народу, вироблення української джерелознавчої термінології став навчальний посібник "Джерелознавство історії України. Довідник", підготовлений у 1998 р. колективом авторів у складі М. Варшавчика, Я. Калакури, Б. Корольова, М. Щербака та ін. [70]. Своєрідним продовженням цієї проблематики став випуск у Львові першого сучасного посібника з джерелознавства з історії України, підготовленого С. Макарчуком [148]. Курс його лекцій, прочитаний у Львівському університеті ім. І. Франка, є першою спробою дати наукову, політично незаангажовану оцінку джерел української історії. Посібник отримав високу оцінку в наукових виданнях. На закінчення слід зазначити, що багато галузей історичної науки, які представлені в навчальних планах вищих

навчальних закладах як професійно орієнтовані дисципліни або спецкурси, не були відображені у навчальній літературі, що негативно відчувалося на професійній підготовці студентів.

Окремо слід охарактеризувати навчальну літературу з таких дисциплін, як історіософія, методологія історичної науки, її історія. У цих галузях науки в 90-х роках сталися величезні концептуальні зміни, які продовжуються і нині. Навчальна література, відображаючи ці зміни, вводила студента в коло найбільш актуальних проблем теорії, які складають теоретичний інструментарій діяльності майбутнього історика. Але написання підручників та посібників з цієї проблематики значно відставало від розробки проблем у науковій літературі. І все ж таки перші посібники з'явилися. Так Г. Бондаренко створив посібник із проблем історичного пізнання [13]. Спочатку він частинами друкувався в наукових записках Волинського університету і лише після доробки побачив світ окремим виданням. У ньому була дана сучасна характеристика основних понять, категорій та принципів історичної науки в Україні.

Як бачимо, трансформація історичної освіти у вищих закладах України, що сталася за останнє десятиріччя, позитивно вплинула на процес підручникотворення з історії. Перебудова системи історичної освіти, переоновлення її змісту, запровадження у вищих навчальних закладах курсу історії України, зняття перешкод на шляху видання навчальної літератури - були факторами, які сприяли радикальним змінам у створенні підручників з історії.

В 1989 - 2000 рр. було підготовлено 155 підручників та посібників із курсу історії України для вищої школи, деякі з них витримали по кілька видань (всього з курсу історії України здійснено за 1989 - 2000 рр. 167 видань). Якщо на першому етапі створення навчальної літератури (1989 -1994 рр.) вона не в повній мірі відображала новітні досягнення вітчизняної та світової історичної науки, то на другому етапі (1995 - 2000 рр.) розпочалося створення посібників, які більш адекватно відобразили тогочасний стан історичної науки.

Менш активно йшла підготовка навчальної літератури з всесвітньої історії та історії окремих зарубіжних країн. У 1990 - 2000 рр. було здійснено 49 видань такої літератури, зокрема з'явилися перші вітчизняні підручники з історії первісного

суспільства, середніх віків, історії південних та західних слов'ян, новітньої історії. Але у досліджуваний період не вдалося створити в Україні повний комплекс підручників із всесвітньої історії.

У 90-ті роки з'явилися перші вітчизняні підручники з української археології, української етнографії, архівознавства та інших нормативних і професійно орієнтованих курсів. Але багато дисциплін, представлених у навчальних планах, не вдалося забезпечити навчальною літературою (українська археографія, теоретичне джерелознавство, історична інформатика та ін.). Це свідчило про те, що навчальна література у своєму розвитку ще відставала від розвитку історичної науки.

Висновки

Кожна історична доба висуває свої вимоги до підручників з історії, оскільки вони відіграють значну роль у формуванні світогляду людей, їх ідейних переконань, моралі тощо. Тому навчальна література є важливим історіографічним джерелом, що відображає не лише досягнення історіографічної науки у певний час, але й погляди та уявлення, що панують у суспільстві.

За радянських часів у навчальній літературі з історії сформувався своєрідний феномен: “радянський підручник з історії”, для якого були характерні висока заідеологізованість та заполітизованість, класова непримиренність, нетерпимість до інакомислення, нівелювання національних особливостей. На початку 90-х років в умовах національного відродження наукова громадськість та педагоги звернулися до критичного аналізу підручників з історії і створення нового покоління навчальної літератури.

У досліджувальний період відбувся перехід української історичної науки до нової методологічної бази - методології плюралізму, толерантності, відкритого діалогу представників різних історичних шкіл та течій. Автори навчальної літератури в цей період розширили свій методологічний інструментарій за рахунок освоєння кращого світового досвіду. Помітною тенденцією початку 90-х років стало повернення істориків до концептуальних засад вітчизняної науки, розроблених ще у дорадянський час М. Грушевським і його учнями та вченими з української діаспори. Формуванню нової теоретико-методологічної моделі вивчення історії українського народу та її реалізації в підручниках з історії сприяла історіографічна реконструкція української історичної науки двох останніх століть, яка була зроблена в працях С. Білоконя, І. Гирича, В. Гоцуляка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, С. Кульчицького, І. Кураса, В. Смоля, Ю. Шаповала та інших учених. Важливим фактором, що позитивно вплинув на процес підручникотворення, було те, що до середини 90-х років завершився процес створення єдиної української історіографії, що органічно об'єднала здобутки вітчизняної науки з доробками вчених української діаспори.

Як бачимо, відродження української державності, реформування соціально-гуманітарної освіти в країні, зокрема розробка сучасної концепції історичної освіти і запровадження в системі освіти нової структури історичних дисциплін,

спричинили справжній вибух у такій сфері, як написання і публікація навчальної літератури з історії. Проведений автором кліометричний аналіз свідчить, що в 1989 - 2000 рр. було здійснено 971 видання підручників та посібників з історії, з них 459 видань були розраховані на учнів та вчителів загальноосвітньої школи, 336 - на студентів та викладачів вищої школи, 176 книг мали універсальний або довідковий характер. Створення сучасних національних підручників з історичних дисциплін супроводжувалось подоланням ученими та педагогами почуття провінціалізму української історичної та педагогічної науки.

Найбільш вагомий внесок історики зробили в створення підручників з історії України, адже вітчизняна історія є одним із важливих чинників національної самоідентифікації народу. Народ стає могутнішим, коли усвідомлює свої історичні корені, своє культурне, етнічне, релігійне споріднення. Тому ознакою часу початку 90-х років стало запровадження в школах та вищих навчальних закладах історії України як самостійної історичної дисципліни, що стало важливим фактором формування в державі справді національної освіти. У 1989 - 2000 рр. було видано 671 навчальна книга з історії України: з них 347 були призначені для загальноосвітньої школи, 167 - для вищої школи, 157 видань мали універсальний або довідковий характер. У цей же час значно збагатилася навчальна література із всесвітньої історії та історії окремих зарубіжних країн. Із цієї проблематики у 1989 - 2000 рр. було здійснено 264 видання, значна частина книг була адресована учням та вчителям загальноосвітньої школи (204 назви), а 60 навчальних видань адресовано вищій школі.

Також для досліджуваного періоду було характерне збагачення сучасної історіографії перевиданням навчальної літератури, створеної представниками класичної української історіографії на початку ХХ століття. У 1990 - 2000 рр. було здійснено 64 видання навчальних книг з історії України, які написали Д. Багалій, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко та інші історики. З них 17 належать М. Грушевському. Заповненню вакууму навчальної літератури, що утворився після відмови від використання радянських підручників з історії УРСР, сприяла поява, починаючи з 1991 р., перевидань українською мовою посібників з історії, створених вченими з української діаспори.

Отже, у підручникотворенні з історії України 90-х років ХХ ст. можна окреслити два періоди: перший - із 1989 по 1994 рр., другий - із 1995 по 2000 рр. Вони були різними за масштабами видавничої діяльності в цій галузі та за глибиною теоретичного осмислення фактичного матеріалу, тобто за змістом навчальної літератури. На працях першого періоду відбився не вижитий ще на той час вплив радянської історіографії та її традицій. Ще у 1993 р. продовжували виходити посібники з історії України, побудовані за формаційною ознакою, без урахування інших підходів. З іншого боку, на деяких із посібників є відбиток тогочасної масової історичної свідомості, що формувалася під впливом гостропубліцистичних виступів у пресі з проблем історії. Та незважаючи на ці недоліки, автори перших підручників та посібників з історії України робили наголос на розкритті історії, яка довгий час замовчувалася або спотворювалася в радянській історіографії. Поступово зміст підручників удосконалювався, вони збагачувалися новими методологічними підходами, чому сприяла поява навчальних книг з яскраво вираженою авторською позицією (підручники, створені істориками О. Бойком, В. Борисенком, М. Браичевським, Я. Грицаком, С. Кульчицьким, Б. Лановиком, Ю. Мициком, В. Сарбеем, В. Смолієм, Ф. Турченком, Н.Яковенко та ін.).

Основним підсумком монографії є з'ясована специфіка навчальної літератури як історіографічного джерела, що має свої характерні риси та особливості. По-перше, це періодичне оновлення змісту підручників та посібників, що перетворює їх у носіїв спадкоємності у розвитку історичних знань і дозволяє на кожному етапі підручникотворення використовувати навчальну літературу з історії для оцінки стану та рівня розвитку історичної науки, її концептуальних, методологічних засад у той або інший час. По-друге, навчальна література найбільш рельєфно відбиває «вузькі місця» в дослідженні тих або інших проблем і в такий спосіб виступає в ролі суспільного замовника для створення нових наукових праць з недостатньо досліджених проблем історичної науки. По-третє, підручники та навчальні посібники видаються, як правило, масовими тиражами, які у декілька разів перевищують тиражі монографічних праць, що визначає провідну роль навчальної літератури у формуванні суспільної історичної свідомості та історичної культури. По-четверте, навчальній літературі належить пріоритетне місце в реалізації аксіологічної функції історичної науки, її світоглядної місії, тим більше, що ця

література призначена, насамперед, для наймасовішої соціальної групи населення - дітей, юнацтва, тобто майбутнього суспільства. По-п'яте, залучення до створення навчальної літератури з історії найбільш досвідчених вчених, педагогів дозволяє проаналізувати кадровий потенціал історичної науки, залучений до підручникотворення.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що протягом останніх десяти років тема дослідження підручникотворення в Україні набула ще більшої актуальності та гостроти. До неї залучилися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, про що свідчать спільно проведені Україною та Радою Європи семінари щодо історичної освіти (1998 р. у Чернігові, 2000 р. в Одесі, 2003 р. в Ялті). У 2007 році для проведення моніторингу та розробки концепції історичної освіти в Українському інституті національної пам'яті було створено робочу групу, до складу якої увійшли історики-науковці з різних регіонів України. Проаналізувавши 12 підручників із історії України для 5-11 класів, ця комісія видала у 2008 р. книгу «Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України». Цією ж групою в 2009 р. було підготовлено «Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні...» У травні 2010 року Комітет Верховної Ради України з питань науки і освіти провів «круглий стіл», в якому взяли участь більш ніж 70 авторитетних вчених-істориків, авторів підручників із історичних дисциплін, педагогів-практиків, фахівців та експертів, які визначили, яким має бути сучасний підручник із історії України. Окресливши перелік питань, що потребують нагальної відповіді та вирішення, учасники «столи» дійшли висновку, що потрібна модернізація історичної освіти України. Тому на початку 2011 р. при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України була створена робоча група, яка почала розробку нової концепції історії України, що базується на вивченні історії з позиції особистості.

Як бачимо, зміни в українському підручникотворенні з певною стабільністю відбуваються кожні десять років. І зараз в Україні підручники з історії знаходяться на порозі нових методологічних змін. Що це за зміни і як вони проявляться, покаже час.

Література

1. Агібалова, К. В. Історія середніх віків [Текст] : Підруч. для 7 кл. серед. шк./ К. В. Агібалова, Г. М. Донской. - К.: Радянська школа, 1991. - 302 с.
2. Агібалова, К. В. Середні віки [Текст] : Пробний підручн. для 7 кл. / К. В. Агібалова, Г. М. Донской, В. М. Духопельников. - К.: Освіта, 1995. - 367 с.
3. Архів Міністерства освіти та науки України. - Ф.166. Архів Міністерства народної освіти УРСР. - Оп.17. - Спр.72.
4. Архів Міністерства освіти та науки України. - Ф. 166. Архів Міністерства народної освіти УРСР. - Оп. 17. - Спр. 109.
5. Архів Міністерства освіти та науки України. - Ф. 166. Архів Міністерства народної освіти УРСР. - Оп. 17. - Спр. 145.
6. Архівознавство [Текст] : Підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл./ За ред. Я. С. Калакури. - К., 1998. - 314 с.
7. Багалій, Д. І. Вибрані праці [Текст] : У 6 т. / Д. І. Багалій - Харків: ХДУ «НУА», 1999. - Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / В.В. Кравченко (упоряд., вступ. слово, коментар). - 377 с.
8. Бердяев, Н.А. Смысл истории [Текст] / Н. А. Бердяев. - М.: Политиздат, 1990.- 176 с.
9. Білокінь, С. Михайло Грушевський. [Текст] / С. Білокінь // Літературна Україна. - 1988. - 21 липня.
10. Білокінь, С. Чи маємо ми історичну науку? [Текст] / С. Білокінь // Літературна Україна. - 1991. - 3; 10 січня.
11. Бойченко, І.В. Філософія історії [Текст]: Підручник / І. В. Бойченко. - К.: Знання, 2000. - 723 с.
12. Болховитинов, Н.Н. В поисках новых координат мировой истории [Текст] / Н.Н. Болховитинов // Новая и новейшая история. - 1994. - №3. - С.89-95.
13. Бондаренко, Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики [Текст]: Навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / Г. В. Бондаренко. - Луцьк: Вежа, 1998. - 220 с.
14. Бондаренко, Г. Теорія і методологія історичного процесу [Текст] // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. Історія / Г. Бондаренко. - 1997. - №2. - С. 87-91; 1998. - №1. - С. 139-143.

15. Бордюгов Г., Бухарев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени [Текст] / Г. Бордюгов, В. Бухарев // Национальные истории в советском и постсоветском государствах. - М.: АИРО-XX, 1999. - 446 с.
16. Борисенко, В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття [Текст]: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Й. Борисенко. - К.: Либідь, 1996. - 612 с.
17. Борисов, Ю. С. История СССР. 9 класс [Текст]: Материалы к учебнику для девятого класса средней школы / Ю. С. Борисов. - М.: Просвещение, 1989. - 79 с.
18. Брайчевський, М. Історіософічні підвалини історичного поступу [Текст] / М. Брайчевський // Український історик. - 1994. - Ч.1-4. - С. 234-249.
19. Брайчевський, М. Конспект історії України [Текст] / М. Брайчевський. - К.: Знання, 1993. - 206 с.
20. Бураков, Ю.В. Новітня історія країн Азії та Африки /1945-1992/ [Текст]: Навч. посіб. для істор. спец. / Ю. В. Бураков. - К., 1993. - 899 с.
21. Бурунова, О. Використання цивілізаційного підходу у типології соціально-економічних систем [Текст] / О. Бурунова // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки. Історія. - 1997. - №3. - С. 88-90.
22. Варшавчик, М.А. Вопросы методологии историко-партийной науки [Текст] / М. А. Варшавчик // Вопросы истории КПСС. - 1976. - N4. - С. 85-97.
23. Василенко, О. Економічна теорія історичного процесу [Текст] / О. Василенко // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки. Історія. - 1997. - №3. - С. 91-93.
24. Василенко, О. Концепція глобальної історії та її осмислення людиною [Текст] / О. Василенко // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. - 1998. - №1. - С. 143-147.
25. Викладання історії XX століття на прикладі України та інших європейських країн [Текст]: З матеріалів інформаційного міжнародного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини. - Дніпропетровськ: Промінь, 1997. - 126 с.
26. Винокур, І.С. Археологія України [Текст] : Навч. посіб. / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. - К.: Вища шк., 1994. - 317 с.

27. Виппер, Р.Ю. История нового времени /1859-1954/ [Текст]: Учеб. пособ. / Р. Ю. Виппер. - К.: Ніка центр, 1997. - 621 с.
28. Виппер, Р.Ю. История средних веков [Текст]: Курс лекцій / Р. Ю. Виппер. - К., 1996. - 381 с.
29. Вілфрід, Ігле. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії [Текст] // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Зб. статей. - К.: Генеза, 2000. - 367 с.
30. Власов, В. Історія України [Текст]: Навч. посіб. для 8 кл. / В. Власов /За ред. Ю. А. Мицика. - К.: АСК, 1993. - 207 с.
31. Власов, В. С. Вступ до історії України [Текст]: Підручник для 5 кл. загальноосвіт. шк./ В. С. Власов, О.М. Данилевська /За ред. Ю. А. Мицика./- К.: Абрис. 1999. - 267 с.
32. Водотика, С. Г. Методологічна складова української історіографії початку ХХІ ст. [Текст] / С. Г. Водотика // Вісник Харківської державної академії культури. - 2000. - №4. - С. 200-205.
33. Водотика, С. Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі [Текст] / С. Водотика // Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення. - Історія. - Ч.ІІ: ХХ століття. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С. 39-43.
34. Всемирная история XX ст. [Текст]: Пособие для старшеклассников и абитуриентов / Отв. ред. Ю. Н. Задавысвичка. - Симферополь, 1993. - Ч. 1. - 188 с.
35. Всемирная история XX ст. [Текст]: Пособие для старшеклассников и абитуриентов / Отв. ред. Ю. Н. Задавысвичка. - Симферополь, 1993. - Ч. 2. - 185 с.
36. Всемирная история. Новейшее время. 1945-1998 [Текст]: Учебник для 11 кл. общеобразоват. шк. - К.: Генеза, 1996. - 317 с.
37. Всемирная история. 1918-1939 [Текст]: Учеб. пособие для 10 кл. /Авт.-сост. Я. М. Бердичевский, Т. В. Ладыченко. - К.: АСК, 1997. - 544 с.
38. Всемирная история. 1939-1997 [Текст]: Учеб. пособие для 11 кл./ Авт.-сост. Я. М. Бердичевский, Т. В. Ладыченко, И. Я. Щупак. - Запорожье: Премьер, 1998. - 607 с.

39. Всесвітня історія 1789-1918 [Текст]: Навч. посіб. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. /Авт. - упоряд. Я. М. Бердичевський, О. І. Заїка, О. П. Решетнікова, - Запоріжжя: Прем'єр, 1997. - 284 с.
40. Всі підрахунки щодо навчальної літератури з історії здійснені на основі матеріалів, підготовлених за участю автора і виданих у 2001 році в бібліографічному покажчику. Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989-2000 рр. / Упоряд. Б. І. Корольов, А. І. Зякун. - К. - Суми: Козацький вал, 2001. - 128 с.
41. Газін, В. П. Новітня історія країн Європи та Америки. 1945-1991[Текст]: Навч. посіб. / В. П. Газін. - Кам'янець-Подільський, 1995. - 325 с.
42. Герасина, Л. Н. Современная высшая школа в условиях реформации образования [Текст] / Л. Н. Герасина.- Харків, 1993. - 246 с.
43. Гирич, І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) [Текст] : автореф... канд. іст. наук.: 07.00.06. / І. Б. Гирич. - К., 1995. - 25 с.
44. Гирич, Ігор. Ще раз про схему української історії [Текст] / Ігор Гирич // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. - 1997. - №1. - С. 138-141.
45. Гісем, О. Всесвітня історія. Нова історія. XVI - кінець XVIII ст., 8 кл. [Текст]: Навч. посіб. / О. Гісем, О. Мартинюк. - К.: АСК, 1999. - 320 с.
46. Гісем, О. Всесвітня історія. 9 кл. Нова історія (кінець XVIII - початок XX ст.) [Текст]: Посібник для 9 кл. / О. Гісем, А. Ольбішевський, В. Щербина. - К.: Літера, АСК, 1999. - 332 с.
47. Голованов, С. О. Всесвітня історія. Історія стародавнього світу [Текст]: Підручник для 6 кл. / С. О. Голованов, В. О. Дрібниця. - К.: Фаренгейт, 1999. - 271 с.
48. Горленко, І. Е. История Второй мировой войны [Текст]: Краткий очерк / И. Е. Горленко, Д. В. Омельчук, С. В. Юрченко. - Севастополь: Мир, 2001. - 118 с.
49. Гоцуляк, В. В. Гортаючи сторінки.... Думки про "Історію України-Руси" М. Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX ст. - початку XX ст. [Текст] / В. В. Гоцуляк. - Черкаси: Сіяч, 1996. - 256 с.

50. Гоцуляк, В. В. Історіографія історії України [Текст]: Навч. посіб./ В. В. Гоцуляк. - Черкаси. - 1996. - 56 с.
51. Гоцуляк, В. В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби [Текст] / В. В. Гоцуляк. - Черкаси: Сіяч, 1996. - 182 с.
52. Гоцуляк, В. В. М. Грушевський і українська історична наука: Історіографія проблеми [Текст]: автореф. дис. ... докт. іст. наук.: 07.00.06. / В. В. Гоцуляк; Дніпропетр. держ. ун-т. - Дніпропетровськ, 1999. - 32 с.
53. Гоцуляк, В.В. Національне відродження: спроба історіографічного аналізу [Текст] / В.В. Гоцуляк // Черкащина в новітній історії української нації та держави: Зб. наук. праць. - К.: Світоч, 1999. - С. 4-12.
54. Грицак, Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії ХІХ - ХХ ст. [Текст] / Я. Грицак // М. Грушевський і українська історична наука: Зб. матеріалів конференцій. - Львів, 1999. - С. 111-119.
55. Грицак, Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ - ХХ ст. [Текст]: Навч. посіб. / Я. Грицак. - 2-ге вид. - К.: Генеза, 2000. - 360 с.
56. Грицак, Я. Як викладати історію України після 1991 р.? [Текст] / Я. Грицак // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії: Зб. статей. - К.: Генеза, 2000. - С. 64-70.
57. Гриценко, І. С. Гомін віків [Текст]: Навч. посіб. з історії України для 5-го класу / І. С. Гриценко, М. М. Карабанов, А. Л. Лотоцький. - К.: Проза, 1994. - 191 с.
58. Грушевський, М. С. Всесвітня історія в короткім огляді [Текст] / М. С. Грушевський. - К.: Українознавство, 1996. - ч. 1. - 284 с.
59. Грушевський, М. С. Всесвітня історія в короткім огляді [Текст] / М. С. Грушевський. - К.: Українознавство, 1996. - ч. 2. - 287 с.
60. Грушевський, М. С. Всесвітня історія в короткім огляді [Текст] / М. С. Грушевський. - К.: Українознавство, 1996. - ч. 3. - 237 с.
61. Грушевський, М.С. Очерк истории украинского народа [Текст] / М. С. Грушевський. - К.: Либідь, 1990. - 397 с.

62. Гуманітарна освіта: Досвід і проблеми [Текст]: Матеріали всеукраїнської наук.-пр. конф. «Трансформація гуманітарної освіти» / Ужгород, 25-27 травня 1998 р./ - Ужгород: Гражда, 1999. - 612 с.
63. Давня історія України [Текст]: Навч. посіб. для студ. вузів. У двох книгах. - К.: Либідь, 1994. - Кн.1. - 237 с.
64. Давня історія України [Текст]: Навч. посіб. для студ. вузів. У двох книгах. - К.: Либідь, 1994. - Кн.2. - 224 с.
65. Данные социологического исследования по проблемам формирования гражданской позиции личности в условиях развития украинской державности [Текст] // Виховання громадянина: Методичні матеріали. - Харьков, 2000. - С. 20-25.
66. Дашкевич, Я. М. Грушевський історик народницького чи державницького напрямку? [Текст] / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. матеріалів конференцій, присвячених М. Грушевському. - Львів, 1999. - 375 с.
67. XXVII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук [Текст]: Материалы всесоюзного совещания заведующих кафедр общественных наук вузов (Москва, 1-2 октября 1986 г.). - М.: Политиздат, 1987. - 267 с.
68. Державна національна програма “Освіта (“Україна ХХІ століття”)” [Текст] // Освіта. - 1993. - № 44-46. - 16 с.
69. Державний стандарт загальної середньої освіти. Історія [Текст] // Історія України. - 1997. - №34. - С.5-7; №35. - С.7-8; №36. - С.6-7; №37. - С.11-12.
70. Джерелознавство історії України [Текст]. Довідник. - К., 1998. - 211 с.
71. Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України [Текст]: Міжвідомчий зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 1995. - 204 с.
72. Донской, Г. М. “Целый мир уложить на странице...» Учебник истории от замысла до издания и дальше [Текст]: Книга для учителя / Г. М. Донской. - М.: Просвещение, 1992. - 254 с.
73. Духопельников, В. М. Всесвітня історія. Середні віки (кінець XV - середина XVII ст.) [Текст]: Пробний підручник для 8 кл. / В. Г. Духопельников, Г. М. Донской. - К.: Освіта, 1995-160 с.
74. Дядиченко, В. Історія Української РСР [Текст]: Підручник для 7-8 класів / В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Спицький. - К.: Рад. школа, 1962. - 150 с.

75. Етнографія України [Текст]: Навч. посіб. / За ред. С. А. Макарчука. - Л.: Світ, 1994. - 520 с.
76. Жуковський, А. Нарис історії України [Текст]: Підруч. для шкіл середньої та вищої освіти / А. Жуковський, О. Субтельний. - Л., 1991. - 229 с.
77. Загивейло, А.Г. Історія стародавньої Греції /X-IVст. до н. е./ [Текст]: Навч. посіб. для гуманіт. спец. / А. Г. Загивейло. - К., 1992. - 204 с.
78. Закон України "Про загальну середню освіту" [Текст] // Законодавство України про освіту та науку. - К.: Парламентське видавництво, 1999. - С. 55-77.
79. Залізняк, Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність [Текст] / Л. Залізняк // Пам'ять століть. - 1996. - №2. - С. 2-14.
80. Залізняк, Л.Л. Нариси стародавньої історії України [Текст] / Л. Л. Залізняк. - К.: Абрис, 1994. - 254 с.
81. Заруба, В. М. Дидактичний матеріал з історії Української РСР (8-9 класи) [Текст]: Посібник для вчителя / В. М. Заруба. - К.: Радянська школа, 1990. - 80 с.
82. Зашкільняк, Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського [Текст] // Український історик.- 1999. - №2-4. - С. 30-54.
83. Зашкільняк, Л. Методологія історії від давнини до сучасності [Текст] / Л. Зашкільняк. - Львів, 1999. - 229 с.
84. Зевелев, А. И. Историографическое исследование: Методологические аспекты [Текст] / А. И. Зевелев. - М.: Высшая школа, 1987. - 160 с.
85. Зякун, А.І. Навчальна література з історії кінця 80-х - 90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз [Текст]: автореф... канд. іст. наук.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - К., 2002. - 20 с.
86. История ССР [Текст]: Учеб. для 8 кл. ср. шк. / Под. ред. Б. А. Рыбакова. - М.: Просвещение. - 1991. - 303 с.
87. Іваненко, В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ ст. [Текст] / В. В. Іваненко, О. А. Удод. - К.: Генеза, 1997. - 180 с.
88. Інструкція про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх шкіл України [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №6. - С. 5.

89. Історія західних та південних слов'ян: ХХ ст. [Текст]: Навч. посіб. /За ред. Є.П.Пугача. - Харків: Око, 1998. - 462 с.
90. Історія первісного суспільства [Текст]: Підруч. для студ. гуманіт. спец. / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. - К.: Либідь, 1999. - 239 с.
91. Історія СРСР [Текст]: Підруч. для 11 кл. серед. шк. / В. П. Островський, В. І. Старцев, Б. А. Старков та ін. - К.: Радянська школа. - 1991. - 254 с.
92. Історія України [Текст]: Проб. навч. посіб. для 10-11 кл. серед. шк. /За ред. Ю. Ю. Кондуфора. - К.: Освіта, 1991. - 367 с.
93. Історія України [Текст]: Програма курсу для викладачів і студентів спеціальності 02.07.00 "Історія". - К., 1993. - 44 с.
94. Історія України [Текст]: Проект типової програми курсу для вищих навчальних закладів /За ред. Б. І. Корольова та С. В. Кульчицького. Ін-т системних досліджень Міністерства освіти України. - К., 1995. - 20 с.
95. Історія України [Текст]: Типова програма для вищих навчальних закладів /За ред. В. А. Смолія. - К., 1996. - 64 с.
96. Історія України [Текст]: Навч. посіб. / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Л. А. Тирса та ін. - К.: НМК, 1991. - 210 с.
97. Історія України [Текст]: Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів. У двох книгах /Л. Г. Мельник /кер./, В. К. Баран, О. І. Гуржій та ін. - К.: Либідь - Кн.1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. - 1991. - 570 с.
98. Історія України [Текст]: Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів. У двох книгах /Л. Г. Мельник /кер./, В. К. Баран, О. І. Гуржій та ін. - К.: Либідь - Кн.2.: ХХ століття. - 1992. - 463 с.
99. Історія України. Нове бачення [Текст]. У двох томах / Під ред. В. А. Смолія. - Т.1. - К., 1995. - 350 с.
100. Історія України. Нове бачення [Текст]. У двох томах / Під ред. В. А. Смолія. - Т.2. - К., 1996. - 494 с.
101. Історія України [Текст]: Навч. посіб. /Під ред. В. А. Смолія. - К.: Альтернативи, 1997. - 426 с.
102. Історія України [Текст]: Навч. посіб. для студ. вищих навч.

- закладів / В. Баран, Я. Грицак, Ю. Зайцев /кер./ та ін. - Львів: Світ, 1996. - 487 с.
103. Історія України [Текст]: Учб. посіб. для учнів серед. спец. навч. закл. /Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Л. А. Тирса та ін. - К., 1991. - 216 с.
104. Історія Української РСР для 9-10 класів [Текст] / Авт. В. Г.Сарбей, В. Є. Спицький. - К.,1984. - 300 с.
105. Історія Української РСР для 7-8 класів [Текст] / Авт. Г. Я.Сергієнко, В. А.Смолій, В. Г.Сарбей. - К., 1988.- 270 с.
106. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи [Текст]: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 15-17 листопада 1995 р. - Харків, 1995. - 354 с.
107. Калініна, Л. На шляху до взаєморозуміння: загальноєвропейський контекст шкільної історії [Текст] / Л. Калініна, О. Пометун // Історія в школах України. - 1998. - №1. - С. 21-24.
108. Книга для читання з історії Української РСР (7-8 класи) [Текст] / За ред. В. Я. Смолія. - К.,1988. - 206 с.
109. Книга для читання з історії Української РСР з початку ХХ ст. до наших днів [Текст] / Упоряд. В. Спицький. - К.: Радянська школа, 1971. - 245 с.
110. Коваль, М. В. Історія України [Текст]: Матеріали для підручника до 10-11 класів середньої школи / М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів. - К.: Райдуга, 1992. - 511 с.
111. Козенко Б.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок [Текст] // Новая и новейшая история. - 1993. - №4. - С. 87-96.
112. Колінгвуд, Р.Д. Ідея історії [Текст]. Переглянуте видання. З лекціями 1926-1928 рр./ Р. Д. Колінгвуд. - К.: Основи, 1996. - 615 с.
113. Коляда, І. Історія України. 7 кл. [Текст]: Пробн. навч. посіб. / І. Коляда, В. Власов. / 4-те вид., допов та перероб. - К.: АСК, 1999. - 117 с.
114. Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні: Вища освіта [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1996. - №6. - С.2-13.
115. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції [Текст]. - К.: Школяр, 1997. - 148 с.

116. Концепція безперервної історичної освіти в Україні. Проект [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1995. - №8. - С.10-24.
117. Концепція історичної освіти у вищих навчальних закладах [Текст]: Проект / Уклад. Я. С. Калакура, В. О. Коденко, Б. І. Корольов. - К., 1994. - С. 3-6.
118. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України [Текст]: Проект // Радянська освіта. - 1990. - 14 серпня.
119. Концепція середньої загальноосвітньої школи України [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №4. - С. 3-29.
120. Корчмарик, Б. Ф. Концепція М. Грушевського і наші сучасні підручники історії України [Текст] / Б. Ф. Корчмарик. - Вінніпег, 1994. - 38 с.
121. Коцур, А. П. Історіографія історії України [Текст]: Курс лекцій / А. П. Коцур, В. П. Коцур. - К.: Хрещатик, 1996. - 128 с.
122. Коцур, А.П. Історіографія історії України [Текст]: Курс лекцій для студ. іст. спец. вузів / А. П. Коцур, В. П. Коцур. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - 519 с.
123. Кравченко, В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження /друга половина XVIII-середина XIX ст./ [Текст] / В. Кравченко. - Харків: Основа, 1996. - 376 с.
124. Кремень, В. Г. Формування особистості в умовах розвитку української державності [Текст] / В. Г. Кремень. // Освіта - 1999. - 29 грудня.
125. Крижанівський, О. П. Історія стародавнього сходу [Текст]: Курс лекцій / О. П. Крижанівський. - К.: Либідь, 1996. - 478 с.
126. Крижанівський, О.П. Історія стародавнього сходу [Текст]: Курс лекцій / О. П. Крижанівський. - 2-ге вид. - К.: Либідь, 2000. - 478 с.
127. Крижанівський О., Ставнюк В. Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу [Текст] / О. Крижанівський, В. Ставнюк // Історія в школах України. - 1997. - № 1. - С. 11-13.
128. Крип'якевич, І. П. Всесвітня історія [Текст] в трьох книгах / І. П. Крип'якевич. - К.: Либідь, 1995. - Кн. 1. - 462 с.
129. Крип'якевич, І. П. Всесвітня історія [Текст] в трьох книгах / І. П. Крип'якевич. - К.: Либідь, 1995. - Кн. 2. - 424 с.

130. Крип'якевич, І. П. Всесвітня історія [Текст] в трьох книгах / І. П. Крип'якевич. - К.: Либідь, 1995. - Кн. 3. - 288 с.
131. Куглер, С. Історія України [Текст] / С. Куглер. - Донецьк, 2000. - 253 с.
132. Кульчицький, С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) [Текст] / С. Кульчицький. - К.: Основи, 1996. - 396 с.
133. Кульчицький, С. В. Ціна "великого перелому" [Текст] / С. В. Кульчицький. - К.: Україна, 1991. - 431 с.
134. Кульчицький, С. В. Історія України [Текст]: Підруч. Для 10 кл. серед. шк. / С. В. Кульчицький, М. В. Коваль, Ю. Г. Лебедєва. - К.: Освіта, 1998. - 288 с.
135. Кульчицький, С. В. Історія Української ССР [Текст]: Матеріали к учебнику для 9-10 кл. серед. шк. / С. В. Кульчицький, Ю. А. Курносів. - К. - Львів, 1990. - 79 с.
136. Кучерук, О. С. Оповідання з історії України [Текст]: Пробний підручник з початкового курсу з історії України для 5-го класу середньої школи / За ред. С. В. Кульчицького. - К.: Освіта, 1992. - 157 с.
137. Кучерук, О. Оповідання з історії України [Текст]: Проб. підруч. для 5 кл. серед. шк. / О. Кучерук / 2-ге вид. - К., 1993. - 239 с.
138. Лановик, Б.Д. Історія України [Текст]: навч. посіб. 2-ге вид, перероб. / Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич. - К.: Знання, 1999. - 574 с.
139. Лепский, М. А. Перспективы исторического познания в Украине [Текст] / М. А. Лепский // Наук. записки іст. ф-ту Запоріж. ун-ту. - Вип. XI. - Запоріжжя, 2000.- С. 74-81.
140. Липинський, В. К. Повне зібрання творів, архів студії [Текст] / Я. Пеленський (ред.); НАН України, Ін-т східнослов'янських досліджень, - К.: Філадельфія. Т.6. кн. 1: Листи до братів хліборобів: Про ідею гармонізації українського монархізму: Твори - 1995. - 471с.
141. Лось, Ф. Історія Української РСР [Текст]: Посібник для 9-10 класів / Ф. Лось, В. Спицький. - К.: Радянська школа, 1969. - 159 с.
142. Лотоцький, А. Історія України для дітей [Текст] / А. Лотоцький. - Івано-Франківськ: Просвіта, 1993. - 255 с.
143. Лотоцький А. Княжа слава: Історичні оповідання. [Текст] / А. Лотоцький. - К., 1991. - 43 с.

144. Лотоцький, А. Історія України для дітей. Київське князівство [Текст] / А. Лотоцький, Т. Чорновіл. - Львів: Стрім, 1994. - 103 с.
145. Лукашевич, М.П. Гуманітарна освіта і виховання - важливі чинники формування особистості громадянина України [Текст] // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства: Зб. статей. - Черкаси, 1998. - С. 6-10.
146. Лук'яненко Л. Чи історія України - бездержавність? [Текст] / Л. Лук'яненко // Віче. - 1995. - №9. - С. 44-57.
147. Майборода, О. М. Новітня історія /Період після Другої світової війни/ [Текст]: Навч. посіб. для 11 кл. серед. шк. / О. М. Майборода. - К.: Освіта, 1995. - 351 с.
148. Макарчук, С. А. Писемні джерела з історії України [Текст]: Курс лекцій / С. А. Макарчук. - Львів: Світ, 1999. - 350 с.
149. Макарчук, С.А. Український етнос /Історичний розвиток/ [Текст]: Тексти лекцій / С. А. Макарчук, Ю. Ю. Турій. - Львів, 1990. - 52 с.
150. Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект [Текст] // Освіта. - 1992. - 12 травня. - Методика, газета в газеті «Освіта», №8. - С.1-3.
151. Методика викладання історії Української РСР [Текст] / Авт. М. М. Лисенко. - К., 1985. - 185 с.
152. Методологические проблемы историко-партийной науки [Текст] / Под общей ред. Н. Н. Маслова, П. М. Шморгуна. - М.: 1976. - 256 с.
153. Мисан, В. О. Оповідання з історії України, рідного краю: 5 кл. [Текст]: Варіант підруч. для користування вчителям та учням Рівненської області / В. О. Мисан. - Рівне, 1992. - Ч. 2. - 93 с.
154. Мисан, В. О. Оповідання з історії України та рідного краю [Текст]: Експерим. підруч. для 5 кл. серед. шк. / В. О. Мисан. - К.; Генеза, 1995-136 с.
155. Мисан, В.О. Оповідання з історії України: Підручник для п'ятого класу середньої школи [Текст] / В. О. Мисан. - 2-ге вид., виправлене та доповнене. - К.: Генеза, 1997. - 208 с.
156. Мисан, В. О. Робочий зошит учня. Оповідання з історії України та рідного краю [Текст]: Підруч. для 5 кл. серед. шк. / В. О. Мисан. - К.: Генеза, 1995. - 62 с.

157. Михайло Грушевський і українська історична наука [Текст]: Зб. матеріалів конференцій, присвячених М. Грушевському. - Львів, 1999. - 375 с.
158. Мішина, І. А. Всесвітня історія. Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV- початок XX ст.) [Текст]: Підруч. для 8 кл. серед. загальноосвіт. шк./ І. А. Мішина, Л. М. Жарова, А. А. Міхеєв. - К.: Генеза, 1994. - 384 с.
159. Могильницький, Б. Г. Введение в методологию истории. [Текст] / Б. Г. Могильницький. - М.: Высш. школа. - 1989. - 175 с.
160. Навроцький, О. Вища школа України в умовах трансформації суспільства [Текст] / О. Навроцький. - Харків: Основа, 2000. - 240 с.
161. Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989-2000 рр. [Текст]: Бібліограф. покажчик / Упоряд.: Б.І. Корольов, А.І. Зякун. - К. - Суми: Козацький вал, 2001. - 128 с.
162. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл УРСР на 1989/90 навчальний рік [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1989. - №10. - С.9.
163. Навчальні програми в 1991-92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ: Лист Міністерства народної освіти від 19.07. 1991 р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1991. - №17-18. - С.60-63.
164. Нечкина, М. Д. Предисловие // Методологические и теоретические проблемы исторической науки [Текст] / Межвуз. темат. сб. / Ответствен. ред. М. Нечкина. - Калинин: КГУ, 1980. - 142 с.
165. Нікітчина, С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.). [Текст] / С. О. Нікітчина. - Луцьк: Вежа, 1996. - 498 с.
166. Об учебниках для начальной и средней школы. Из постановления ЦК ВКП(б) 13 февраля 1933 г. [Текст] // Народное образование в СССР: Сборник документов. 1917-1973 гг. - М.: Просвещение, 1974. - С. 164-165.
167. Огнев'юк, В. До питання про зміст історичної освіти [Текст] / В. Огнев'юк // Історія в школах України. - 1998. - № 4. - С. 2-5.

168. Огнев'юк, В. Історична освіта в контексті сьогодення [Текст] / В. Огнев'юк // Світло. - 1996. - № 1. - С. 12-17.
169. Оглоблин, О. Думки про сучасну українську советську історіографію [Текст] / О. Оглоблин. - Нью-Йорк, 1963. - 63 с.
170. Оглоблин, О. Проблема схеми історії України 19-20 століття [Текст] / О. Оглоблин // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк. Київ-Торонто, 1995. - 419 с.
171. Орієнтовне тематичне планування навчального матеріалу з всесвітньої історії в 9-х класах загальноосвітніх шкіл [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №15-16; №19; №21-22.
172. Орієнтовне тематичне планування курсів історії України та всесвітньої історії (7-11 кл.) [Текст] // Історія в школах України. - 1997. - №1. - С.20-26.
173. Остриков П.И., Сафонов В.Н. К вопросу о периодизации новой и новейшей истории [Текст] / П. И. Остриков, В.Н. Сафонов // Новая и новейшая история. - 1994 - №3. - С.96-99.
174. Павленко, Г. В. Історична наука України на переломі: зміна гносеології і парадигм [Текст] / Г. В. Павленко // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. - Ужгород: Гражда, 1999. - С.129-134.
175. Павленко, Ю.В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблемы синтеза [Текст] / Ю. В. Павленко // Философия и общество. - 1997. - №3. - С.93-133.
176. Павленко, Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу [Текст] / Ю. Павленко // Сучасність. - 1996. - №5. - С.117-125.
177. Парсамов, С. С. Курс лекцій по истории средних веков. [Текст] - Вып.1: Идеология и культура западно-европейского средневековья / С.С. Парсамов. - Кировоград, 1996. - 148 с.
178. Перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників для основної і старшої школи, ліцеїв та гімназій з українською мовою навчання на 1997-98 навчальний рік [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1997. - № 12. - С. 8-27.

179. Перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в середніх закладах освіти в 1998/99 н. р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1998. - № 17-18. - С.3-49.
180. Перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в середніх закладах освіти в 1999/2000 н. р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1999. - № 16. - С.2-26.
181. Пивовар, С. Всесвітня історія. XX ст. [Текст] / С. Пивовар, Я. Серищев, С. Стельмах. - К.: Феміна, 1995. - 238 с.
182. Пироженко, Л. В. До концепції шкільного підручника з історії [Текст] / Л. В. Пироженко // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць - К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. - С.116-126.
183. Півторак, Г. Походження українського народу та української мови [Текст] / Г. Півторак // Вісник НАН України. - 1996. - № 9-10. - С.16-21.
184. Півторак, Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських із "спільної колиски" [Текст] / Г. Півторак. - К.: Академія, 2001. - 152 с.
185. Політична історія України XX століття [Текст]: Орієнтована програма курсу та бібліографічний покажчик найповнішої літератури на допомогу викладачам / Упоряд.: Б. І. Корольов, Л. Ю. Беренштейн, М. Я. Варшавчик та ін. - К., 1991. - 33 с.
186. Положення про конкурс на кращий підручник [Текст] // Історія в школах України. - 1997. - № 4. - С.20.
187. Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників. Наказ Міністерства освіти України від 02.06.1997 р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1998. - № 2. - С.21.
188. Пометун, Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы [Текст] / Е. И. Пометун. - Луганск, 1995. - 200 с.
189. Поппер, К. Злиденність історизму [Текст] / К. Поппер. - К.: Абрис, 1994. - 192 с.

190. Пріцак, О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського [Текст] / АН України, Археографічна комісія Інституту української археографії та ін. / О. Пріцак. - Київ-Кембрідж, 1991. - 80 с.
191. Про апробацію навчальної літератури у 1998-99 навчальному році. Наказ Міністерства освіти України від 23.04.1998 р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1998. - № 13. - С. 23-24.
192. Про викладання історії в 1984/85 навчальному році: Методичний лист Міносвіти СРСР [Текст] // Радянська школа. - 1984. - №8. - С.23-31.
193. Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін в загальноосвітніх навчальних закладах у 1999/2000 навчальному році [Текст] // Освіта України. - 1999 - 28 липня, №30.
194. Про випускні екзамен з історії СРСР та суспільствознавства в середніх загальноосвітніх школах і профтехучилищах республіки в 1989/90 навчальному році: Лист Міністерства народної освіти України [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1990. - №7. - С.30.
195. Про екзамен з історії України: Лист Головного управління шкіл Міністерства освіти України [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №6. - С. 26-29.
196. Про експериментальне впровадження навчальної літератури: Наказ Міністерства освіти України від 22 червня 1993 р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1993. - № 21.- С.8.
197. Про навчальні програми для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ та шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1990. - №7. - С.5.
198. Про навчальні програми для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ та шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів на 1990/91 навчальний рік [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1990. - № 7. - С. 3-8.

199. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням предметів, ліцеїв і гімназій [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - № 15-17. - С. 33.
200. Про проведення конкурсів на створення нових підручників, навчальних посібників і програм для загальноосвітніх шкіл та педагогічних навчальних закладів республіки. Постанова колегії Міністерства народної освіти, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, Держкомвидаву та Президії АН УРСР [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1991. - № 21. - С. 3-18.
201. Про продовження конкурсу на створення нових підручників для загальноосвітніх шкіл: Повідомлення Міністерства народної освіти та Держкомвидаву УРСР [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти. - 1989. - №22. - С.4.
202. Про порушення порядку видання посібників: Лист Міністерства освіти України від 4.04. 1997 р. [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1997. - № 8. - С. 29.
203. Про реформу загальноосвітньої і професійної школи [Текст]: Зб. документів і матеріалів.-К.: Політвидав України, 1984. - 110 с.
204. Проблеми дослідження історії України. [Текст]: Перший "круглий стіл" істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990 р. Доповіді, виступи, дискусія. - Л., 1993. - 220 с.
205. Проблеми періодизації в українознавстві: Конспект лекцій [Текст] / Упорядник Л. Г.Мельник. - К.: Київський університет, 1997. - 8 с.
206. Проблеми сучасного підручника [Текст]: Зб. наук. праць / Інститут педагогіки АПН України. Редкол.: В. М. Мадзігон /гол.ред/ та ін. - К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. - 196 с.
207. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Історія України, 5-11 класи. Всесвітня історія, 6-11 класи. [Текст]. - К.: Перун, 1996. - 126 с.
208. Програма з історії України для учнів 5-х класів загальноосвітніх навчально-виховних закладів [Текст] //

- Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1996. - №9. - С. 23-27.
209. Програма з історії України, 7-11-ті класи (проект) [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №7-8. - 64 с.
210. Програма з історії Української РСР, 8-11 класи. Проект. [Текст]. - К.: Рад.шк. - 1990. - 40 с.
211. Програма з всесвітньої історії, 6-8 класи (проект)) [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1992. - №12. - С.3-23.
212. Програма з всесвітньої історії (6-11 класи) [Текст]// Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1995. - №1-2. - С.3-48.
213. Програма курсу історії Української РСР для історичних факультетів педагогічних інститутів [Текст]. - К.: Вища школа, 1982. - 35 с.
214. Програма початкового курсу історії України для 5 класу загальноосвітніх шкіл. Проект [Текст]. - К.: Радянська школа. - 1991. - 6 с.
215. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України, всесвітня історія, 5-11 класи (нова редакція) [Текст]. - К.: Перун, 1998. - 94 с.
216. Програми для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України, 7-11 класи [Текст]. - К.: Перун, 1996. - 38 с.
217. Программы восьмилетней и средней школы. История. 4-10 классы. [Текст]. - К., 1982. - 12 с.
218. Программы восьмилетней и средней общеобразовательной школы. История. 4-10 классы [Текст]. - К., 1986. - 159 с.
219. Программы восьмилетней и средней общеобразовательной школы. История. 4-10 классы. [Текст]. - К.: Радянська шк., 1987. - 167 с.
220. Программы для средних учебных заведений. История, 5-11 классы. [Текст]. - К.:Радянська школа. - 1989. - 96 с.
221. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА [Текст] / Інститут історії України НАН України. - К., 2001. - 38 с.
222. Реєнт, О. П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних

- процесів. [Текст] / О. П. Реєнт. - К.; 1994. - 38 с.
223. Реєнт, О. У робітнях історичної науки [Текст] / О. Реєнт. - К.: Пошук; Книга пам'яті України; Просвіта, 1999. - 349 с.
224. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР [Текст] // Український історичний журнал. - 1990. - №11. - С.3-9; №12. - С.3-11.
225. Резник, А. Б. Від минувшини до майбуття: Роздуми вчителя [Текст] / А. Б. Резник // Український історичний журнал. - 1994. - №5. - С.74-77.
226. Рибалко І. К. Історія України. Дорадянський період [Текст]: Підруч. для студ. іст. ф-тів. вузів. - 2-ге вид., перероб. і допов./ І. К. Рибалко. - К.: Вища школа, 1991. - 606 с.
227. Рибалко, І. Історія України [Текст]: Підруч. для вузів.: Ч.1. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст./ І. Рибалко. - Харків, 1995. - 446 с.
228. Рибалко, І. Історія України [Текст]: Підруч. для вузів.: Ч.2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. / І. Рибалко. - Харків, 1997. - 479 с.
229. Рогожин, А. Й. Навчальний посібник для підготовки до вступних іспитів з історії в вузи України [Текст] / А. Й. Рогожин, В. О. Румянцев, М. М. Страховий. - Х.: Орігінал, 1992. - 141 с.
230. Роматенко, М. Проблеми подолання об'єктивістсько-історичної орієнтації у викладанні історії [Текст] / М. Романенко // Історія в школах України. - 1996. - № 2. - С.2- 3.
231. Рубель, В.А. Історія середньовічного Сходу [Текст]: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец./ В. А. Рубель. - К.: Либідь, 1997. - 462 с.
232. Савенок, Л. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання [Текст] / Л. Савенок // Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення. - Історія. - Ч.ІІ - ХХ століття. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С53-63.
233. Савченко, О. Я. Без якісного підручника якісна шкільна освіта неможлива [Текст] / О. Я. Савченко // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. - К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. - С. 3-12.

234. Сарбей, В. Г. За народознавчу історію України! [Текст] / В. Г. Сарбей // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи. Матеріали конференції. - Харків, 1995. - С.180-186.
235. Сарбей, В. Г. Історія України (ХІХ ст. - початок ХХ ст.) [Текст]: Підруч. для 9 кл. серед.шк. / В. Г. Сарбей. - К.: Генеза, 1996. - 248 с.
236. Сарбей, В. Г. История Украинской ССР [Текст]: Учеб. пособие для 8-9 кл./ В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, В. А. Смолій. - К.: Радянська школа, 1989. - 271 с.
237. Сергієнко, Г. Я. Історія України (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) [Текст]: Навч. посіб. для 7-8 кл. серед. шк./ Г. Я. Сергієнко, В.А. Смолій. - К.: Освіта, 1993. - 254 с.
238. Смолій, В. Українська історична наука на рубежі ХХІ ст.: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів [Текст] / В. Смолій // Освіта України. - 1997, 4 липня.
239. Смолій, В. А. Історія України [Текст]: Підручн. для 7 кл./ В. А. Смолій, В. С. Степанков. - К.: Освіта; 1999. - 260 с.
240. Смолій, В. А. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу ХVІІ ст. [Текст] / АН України, Ін-т істор. Укр. та ін. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. - К., 1992. - 41 с.
241. Смолій, В. А. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648 - 1676 рр.) [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков. - К.: Києво-Могилянська академія, 1999. - 447 с.
242. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648-1671 рр. крізь призму століть. [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Український історичний журнал. - 1998. - № 1. - С.3-24; №2. - С.3-25; №3. - С.3-12.
243. Смотрицький, Є. Про історичну освіту [Текст] / Є. Смотрицький // Історія в школах України. - 1997. - №4. - С.13-15.
244. Солдатенко, В. Ф. Українська революція: Концепція та історіографія [Текст] / В. Ф. Солдатенко. - К., 1997. - 411 с.
245. Сталин, Й. Замечания о конспекте учебника новой истории [Текст] // К изучению истории ВКП(б): Сборник. / Й. Сталин, С. Киров, А. Жданов. - К.: Большевик, 1938. - С.24-27.
246. Стельмах, С. Історична думка України ХІХ - початку ХХ

- ст. [Текст] / С. Стельмах. - К.: Академія, 1997. - 176 с.
247. Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди [Текст]: Посіб. для вчителів /За ред. Ю. Ю. Кондуфора. - К.: Радянська школа, 1990. - 383 с.
248. Субтельний, Орест. Україна: Історія. [Текст] / О. Субтельний. - К: Либідь, 1991. - 510 с.
249. Таблиця складена на основі інструктивних матеріалів Міністерства народної освіти України. - Архів Міністерства народної освіти України. - Ф.166. - Оп. 17. - Спр.72. - Арк. 143-144.
250. Таблиця складена на основі інструктивних матеріалів Міністерства народної освіти України. - Архів Міністерства народної освіти України. - Ф. 166. - Оп. 17. - Спр. 109. - Арк. 30-35.
251. Таран, Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки [Текст] / Л. В. Таран // Український історичний журнал. - 1998. - №5. - С.30-39; 1999. - №1. - С.85-91.
252. Телеус, М. Передмова [Текст] // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Зб. статей / М. Телеус, Ю. Шаповал. - К.: Генеза, 2000. - 367 с.
253. Терещенко, Ю. І. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежності держави [Текст] / Ю. І. Терещенко. - К., 1993. - 133 с.
254. Терещенко Ю. І. Історія України [Текст]. У двох книгах. Навч. посіб. для студ. неістор. ф-тів педагог. навч. закл. - Кн. 1. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. - К.: Сільгоспосвіта, 1995. - 423 с.
255. Тихвинский, С. Л. XIX Международный конгресс исторических наук [Текст] / С. Л. Тихвинский // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. - 2000. - №4. - С.223-233.
256. Ткаченко, В. М. Україна: історіософія організації [Текст] / В. М. Ткаченко. - К., 1994. - 41 с.
257. Ткаченко, В. Україна на межі цивілізацій. Історико-політологічні розвідки [Текст] / В. Ткаченко, О. Реснт. - К., 1995. - 159 с.
258. Тойнбі, А. Д. Дослідження історії [Текст]: Скорочена версія томів I-VI Д.Ч.Сомервелла. - Т.1. /А. Д. Тойнбі. - К.: Основи, 1995. - 624 с.
259. Тойнбі, А. Д. Дослідження історії [Текст]: Скорочена

- версія томів I-VI Д.Ч.Сомервелла. - Т.2. / А. Д. Тойнбі. - К.: Основи, 1995. - 401 с.
260. Турченко, Ф. Історія України в полоні ідеологічних міфів [Текст] // Історія: Тези та повідомлення 3-го Міжнародного конгресу українців. 26-29 серпня 1996 р. / Ф. Турченко. - Харків, 1996. - Ч. 1. - С. 143-147.
261. Турченко, Ф. Г. Новітня історія України [Текст]: Підруч. для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Ф. Г. Турченко. - К.: Генеза, 1994. - Ч.1.: 1917-1945. - 343 с.
262. Турченко, Ф. Г. Новітня історія України [Текст]: Підруч. для 11 кл. серед. шк. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. - К. Генеза, 1995. - ч. 2: 1945-1995. - 311 с.
263. Удод, О. А. Європейський вектор української Кліо (підбиття підсумків) [Текст] / Викладання історії ХХ століття на прикладі України та інших європейських держав. / О. А. Удод/ 3 матеріалів інформаційного міжнародного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини. - Дніпропетровськ: Промінь, 1997. - С.106-123.
264. Удод, О. А. Історія і духовність [Текст] / О. А. Удод. - К.: Генеза, 1999. - 148 с.
265. Удод, О. А. Історія: осягнення духовності [Текст] / О. А. Удод. - К.: Генеза, 2001. - 191 с.
266. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії [Текст]. Зб. статей. - К.: Генеза, 2000. - 367 с.
267. Українська школа (Проект концепції національної школи, розроблений на Львівщині) [Текст] // Радянська освіта. - 1990. - 29 червня.
268. Українознавство і гуманізація освіти [Текст] / Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Дніпропетровського університету, 19-21 травня 1993 р. - Дніпропетровськ.: Вид-во ДДУ, 1993. - 178 с.
269. Урядовий кур'єр. - 1998. - 12 березня.
270. Федосов, И. А. История СССР [Текст]: Учеб. для 9 кл. сред. шк. / И. А. Федосов. - М.: Просвещение. - 1990. - 224 с.
271. Хрестоматія з історії Української РСР [Текст] / Упоряд.: В. Спицький, Г. Сарбей. - К.: Радянська школа. - 1971. - 199 с.

272. Хрестоматія з історії Української РСР (7-8 класи) [Текст] / За ред. Г. Я. Сергієнка.- К.,1987. - 176 с.
273. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. - Оп.32.- Ч.ІІІ. - Спр. 2354. (далі ЦДАГО України)
274. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 2447.
275. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 2777.
276. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 2923.
277. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 2999.
278. Черній, А.І. Історія південних та західних слов'ян /Від найдавніших часів до кінця ХХ ст. [Текст]: Підруч. / А. І. Черній, В. А. Черній. - Рівне: Волинські обереги, 1999. - 443 с.
279. Четвертий міжнародний конгрес україністів [Текст]. Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. - Історія. - Ч.ІІ: ХХ століття. - Одеса. - Л. - К., 1999. - 642 с.
280. Чубарьян, А. О. История XX столетия: новые исследования и проблемы [Текст] / А. О. Чубарьян // Новая и новейшая история. - 1994. - №3. - С.3-12.
281. Шалагінова, О. І. Історія стародавнього світу [Текст]: Підруч. для 6 кл. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. - К.: Зодіак-ЕКО, 1994. - 208 с.
282. Шилов, Ю. Праісторія Руси-України [Текст]: Курс лекцій / Ю. Шилов. - К. - Хмельницький: Українське козацтво, 1998. - 180 с.
283. Шпорлюк, Роман. Україна [Текст]: Коротка історія / Р. Шпорлюк. - К.: Такі справи, 1992. - 60 с.
284. Яковенко, Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття [Текст] / Н. М. Яковенко. - К.: 1997. - 312 с.
285. Яковенко, Н.М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України [Текст] / Н. М. Яковенко // Наук. записки іст. ф-ту Запоріж. ун-ту. - Вип. ХІ. - Запоріжжя, 2000. - С.61-80.
286. Якунін, В. К. Про деякі питання методології історії України [Текст] / В. К. Якунін // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. - Вип.3. - Дніпропетровськ, 1998. - С.14-20.
287. Яровий, В. І. Історія західних та південних слов'ян у

- XX ст. [Текст]: Навч. посіб. / В. І. Яровий. - К.: Либідь, 1996. - 415 с.
288. Яровий, В. І. Новітня історія країн Східної Європи: 40-90-ті роки XX ст. [Текст]: Курс лекцій для студ. гум. спец. / В. І. Яровий. - К.: Либідь, 1997. - 269 с.
289. Яровий, В. І. Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи. 1944-1994 рр. [Текст] / В. І. Яровий, С. М. Антонюк, А. Т. Чепусов. - Дніпропетровськ: Промінь, 1995. - 164 с.

Додаток

Узагальнені дані про видання в Україні в 1989 - 2000 рр. навчальної літератури з історії

Роки видання	На кого розраховані видання	Кількість видань за тематичним спрямуванням						Підсумкові дані			
		Історія України		Всесвітня історія		Інші історичні дисципліни		Всього	В тому числі повторні * видання	Всього	В тому числі повторні * видання
		Всього	В тому числі повторні * видання	Всього	В тому числі повторні * видання	Всього	В тому числі повторні * видання				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1989	Для середньої школи	7	5	4	4	-	-	-	11	9	
	Для вищої школи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Видання універсального призначення	1	-	-	-	-	-	-	1	-	
1990	Всього	8	5	4	4	-	-	-	12	9	
	Для середньої школи	9	6	11	11	-	-	-	20	17	
	Для вищої школи	1	-	-	-	-	16	-	17	-	
1990	Видання універсального призначення	11	1	-	-	2	-	-	13	1	
	Всього	21	7	11	11	18	-	-	50	18	

1991	Для середньої школи	3	-	12	12	-	-	15	12
	Для вищої школи	16	1	-	-	6	-	22	1
	Видання універсального призначення	28	4	-	-	2	-	30	4
	Всього	47	5	12	12	8	-	67	17
1992	Для середньої школи	9	-	2	2	2	-	13	2
	Для вищої школи	19	-	5	-	13	-	37	-
	Видання універсального призначення	29	5	-	-	3	-	32	5
	Всього	57	5	7	2	18	-	82	7
1993	Для середньої школи	16	2	3	-	2	-	21	2
	Для вищої школи	31	-	3	-	13	1	47	1
	Видання універсального призначення	33	4	-	-	4	-	37	4
	Всього	80	6	6	-	19	1	105	7
1994	Для середньої школи	6	-	3	-	-	-	9	-
	Для вищої школи	16	-	1	-	14	-	31	-
	Видання універсального призначення	14	1	-	-	3	1	17	2
	Всього	36	1	4	-	17	1	57	2

1995	Для середньої школи	23	4	10	1	5	-	38	5
	Для вищої школи	11	-	6	-	5	-	22	-
	Видання універсального призначення	13	-	-	-	1	-	14	-
	Всього	47	4	16	1	11	-	74	5
1996	Для середньої школи	23	4	16	2	2	-	41	6
	Для вищої школи	14	2	8	-	10	-	32	2
	Видання універсального призначення	7	1	4	-	1	-	12	1
	Всього	44	7	28	2	13	-	85	9
1997	Для середньої школи	44	14	29	5	5	-	78	19
	Для вищої школи	14	-	12	-	18	-	44	-
	Видання універсального призначення	4	-	3	1	1	-	8	1
	Всього	62	14	44	6	24	-	130	20
1998	Для середньої школи	54	6	42	10	3	1	99	17
	Для вищої школи	17	4	4	-	14	-	35	4
	Видання універсального призначення	4	1	1	-	-	-	5	1
	Всього	75	11	47	10	17	1	139	22

1999	Для середньої школи	75	15	37	9	2	1	114	25
	Для вищої школи	15	2	6	-	28	1	49	3
	Видання універсального призначення	6	1	-	-	1	1	7	2
	Всього	96	18	43	9	31	3	170	30
2000	Для середньої школи	78	6	35	7	1	-	114	13
	Для вищої школи	13	3	7	1	23	5	43	9
	Видання універсального призначення	7	1	-	-	1	1	8	2
	Всього	98	10	42	8	25	6	165	24
1989-2000	Підсумкові дані	671	93	264	65	201	12	1136	170

* до повторних видань включені друге та наступні видання, а також варіанти іншомовних видань навчальної літератури

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Методологічні засади навчальної літератури з історії як історіографічного джерела	12
1.1. Еволюція методологічних засад у вітчизняній історичній науці та її вплив на навчальну літературу	12
1.2. Формування нових концептуальних підходів істориків в умовах трансформації українського суспільства в 90-х роках	21
Розділ 2. Становлення нового змісту історичної освіти та його відображення в підручниках і посібниках для загальноосвітньої школи	34
2.1. Розробка в Україні сучасної концепції історичної освіти	34
2.2. Історіографія створення нового покоління навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи	49
2.3. Відображення в підручниках та посібниках з історії нового змісту історичної освіти	77
Розділ 3. Історіографія навчальної літератури з історії для вищих навчальних закладів	87
3.1. Трансформація вищої історичної освіти в Україні та її вплив на підручникотворення	87
3.2. Історіографічний огляд навчальної літератури з історії України для вищих навчальних закладів	97
3.3. Історіографія навчальної літератури з історії для професійної підготовки істориків у вищих навчальних закладах	116
Висновки	122
Література	126
Додаток	150

Наукове видання

ЗЯКУН Алла Іванівна

**Навчальна література з історії
кінця 80-90-их рр. XX ст.:
історіографічний аналіз**

Редактор *Величко В.А.*

Коректор *Петрухно В.П.*

Комп'ютерна верстка *Вовчанецький Є.В.*

Здано на виробництво 22.03.2011. Підп. до друку 11.04.2011.

Форма 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. 9,07.

Умов. фарб.-відб. 9,07. Обл.-вид. арк. 8,76. Тираж 300 пр. Вид. № 19.

Видавець і виготовлювач:

ВВП "Мрія-1" ТОВ. 40030, Суми, Кузнечна, 2.

Тел. 22-13-23, 679-215.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України:
серія ДК, № 36.